

Міністерство освіти та науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

М. С. Дністрянський

**ЗАГОСТРЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНИХ
ВЗАЄМИН У ПЕРІОД ПОСТМОДЕРНУ
ТА СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ**

Монографія

Львів
ЛНУ імені Івана Франка
2021

УДК [[911.3 : 32]:303](477)''19/20''(076.6)

Д 54

Рецензенти:

д-р географ. наук *Л. Б. Заставецька*
(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка);
д-р географ. наук *М. Д. Заячук*
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського національного університету імені Івана Франка.
Протокол № 88/9 від 30 вересня 2020 року*

Дністрянський М. С.

Д 54 Загострення геополітичних взаємин у період постмодерну та становище України : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 154 с.

ISBN 978-617-10-0617-1

У монографії розкрито вплив нових світоглядних умонастроїв періоду постмодерну на зміну геополітичної свідомості та геополітичного мислення різних аналітичних та державно-політичних середовищ. Проаналізовано резонансні постмодерні геополітичні публікації та обґрунтовано методологію дослідження сучасних територіально-політичних проблем. Значну увагу приділено відображенню новітніх тенденцій й суперечностей геополітичної взаємодії наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. Розкрито проблеми геополітичного розвитку України впродовж 90-х років ХХ ст. – поч. ХХІ ст., перспективи відновлення її територіально-політичної цілісності та протидії інформаційним диверсіям у сфері етнонаціональних взаємин та історичної пам'яті. Обґрунтовані можливості посилення геополітичної ролі України на європейському субконтиненті.

Для студентів та викладачів географічних і політологічних спеціальностей вищих закладів освіти, фахівців у галузі державного управління та міжнародних відносин.

УДК [[911.3 : 32]:303](477)''19/20''(076.6)

ISBN 978-617-10-0617-1

© Дністрянський М. С., 2021

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2021

ЗМІСТ

Вступне слово про суть проблеми	5
1. Критичний огляд резонансних постмодерних геополітичних публікацій у контексті обґрунтування методології об'єктивної геополітичної аналітики	11
1.1. Резонансні постмодерні геополітичні публікації як відображення геополітичної свідомості.....	11
1.2. Сучасна українська геополітична література та необхідність нових методологічних підходів об'єктивного аналізу територіально-політичних проблем.....	27
2. Новітні тенденції геополітичної взаємодії і геополітичного мислення наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст.....	34
2.1. Поглиблення неефективності системи міжнародних відносин як відображення неупорядкованості в геополітичних взаєминах.....	34
2.2. Сучасні глобальні територіально-політичні процеси й типи геополітичної свідомості періоду постмодерну: суперечлива динаміка співвідношень ..	41
3. Трансформування традиційних та поява нових геополітичних суперечностей в період постмодерну..	52
3.1. Геополітичні прагнення до зміцнення позицій в ієрархічній структурі державно-політичних центрів як чинник зростання геополітичної напруженості	52

3.2. Нагромадження проблем неврегульованості політичного статусу територій	60
3.3. Структурні зрушення в геополітичному світоустрої внаслідок демогеографічних та геокультурних змін. Суперечності політизації геокультурних взаємин	70
3.4. Геоекономічні суперечності взаємодії суб'єктів геополітики.....	80
3.5. Нові виміри глобальних та міждержавних природно-ресурсних та геоекологічних проблем.....	86
4. Україна як об'єкт та суб'єкт геополітики в новітні часи	91
4.1. Суперечності територіально-політичного розвитку України впродовж 90-х років ХХ ст. – поч. ХХІ ст.....	91
4.2. Російська окупація Криму та частини Донеччини як складова імперських геополітичних технологій	106
4.3. Україна як об'єкт інформаційних диверсій у сфері етнонаціональних взаємин та історичної пам'яті	114
4.4. Від активного протистояння зовнішнім та внутрішнім загрозам до виконання важливих геополітичних місій	125
Висновки	137
Список літератури	144

ВСТУПНЕ СЛОВО ПРО СУТЬ ПРОБЛЕМИ

Політична діяльність завжди здійснювалась як в умовах географічного простору, так і під дією географічного простору і за контроль над географічним простором. Це визначало іманентність сприйняття певної залежності різних аспектів життєдіяльності людини, у тому числі й політичних, від географічних умов і географічного положення. Суб'єкти політичних відносин у всі часи так чи інакше змушені були враховувати у своїй діяльності такі передумови, як сусідське положення, рельєф, етногеографічні реалії, поширення водойм, шляхів сполучення, мережі поселень, природних ресурсів та ін. Інтелектуальні середовища багатьох країн ставили питання, як і на яких засадах оптимально організувати політичне життя окремих частин світу з огляду на їхні географічні особливості та географічну різноманітність, ураховуючи також можливості та потреби безконфліктного розвитку.

Завдяки працям Ж. Бодена, Ш. Л. Монтеке, Р. Ж. Тюрго та ін. упродовж XVI–XVIII ст. було сформовано різні гіперболізовані варіанти географічно-детерміністичного мислення у ставленні до політичного життя країн світу. Наприкінці XVIII – поч. XIX ст. вже з'явилися концепції щодо взаємопов'язаності географічного простору, політики й військової діяльності, а окремі автори почали розробляти свої моделі політичної структури світу в контексті особливостей природно- та суспільно-географічного середовища (Й.-Г. Гердер, Д. Мадзіні, А. Меген, Ф. Ратцель та ін.). На початку XX Р. Челлен обґрунтовує й саме поняття геополітики як вчення про державу – особливий живий організм, втілений у просторі, а М. Данилевський, Г. Маккіндер, Г. Сетон-Вотсон, Ф. Науманн та ін. розробили цілісні геополітичні доктрини, в яких концептуально розкрито авторські бачення перспективної політичної організованості різних частин світу. Деякі з цих концепцій, насамперед Й.-Г. Гердера, Д. Мадзіні, Г. Сетон-Вотсона, об'єктивно пояснювали політичну значущість географії народів, шляхів сполучення, просторової позиційності тощо, розкривали територіально-політичні залежності та прагнення змінити політичний світоустрій з огляду

на етнонаціональні, культурно-релігійні реалії, потреби безпеки й збалансованого розвитку. Водночас більшість з цих геополітичних підходів й доктрин, насамперед Ф. Ратцеля, Г. Маккіндера, К. Гаусгофера, поєднували виявлені об'єктивні взаємозв'язки з ідеологічними положеннями, хибними концептуальними й політичними положеннями, відзначаючись високим ступенем суб'єктивності та географічно-детерміністичної гіперболізації. За деяким винятком, це були й методологічно обмежені доктрини, побудовані лише на окремих фактах та з урахуванням інтересів певних держав чи якогось регіону, що найбільше проявилось в ідеях одного з активних геополітичних «промоутерів» німецького нацизму – К. Гаусгофера. Як зазначив відомий американський географ Р. Гартшорн «ні Маккіндер, ні Меген, так само як й Гаусгофер, не ставили своєю метою сконструювати методологічні основи наукової дисципліни, а просто застосовували свої знання і методи для одержання висновків, необхідних для розв'язання практичних проблем розміщення політичних сил»¹.

Оскільки після Першої світової війни і у часи Другої геополітика переважно розвивалася як ідеологія та практика просторового обґрунтування агресивних великодержавницьких намірів, то була засуджена світовою громадськістю як деструктивний псевдонауковий напрям. Але необхідність об'єктивного аналізу значущості географічних чинників у політиці, які були б позбавлені упередженості та ідеологічної заангажованості, залишались актуальними, що зумовлювало поступове формування *геополітики як наукової аналітики*. Так само очевидною стала потреба моделювання перспективного *політичного світоустрою, який формувався й формується взаємодією всіх міжнародно-політичних суб'єктів (держав, міжнародних організацій, етнополітичних і релігійно-політичних рухів та ін.), а його просторову конфігурацію утворюють центри політичного впливу, буферні зони, смуги різного характеру взаємин (антагоністичних, інтеграційних, потенційно-загрозливих, конфліктних та ін.)*.

Важливим залишається й філософське осмислення всіх геополітичних проблем з огляду на домінуючі суспільні настрої, які проявляються у загальному баченні мети, завдань і способів ве-

¹ Hartshorne R. Political geography // American geography. Syracuse, 1954. P. 183

дення міжнародно-політичної діяльності, принципів організації геополітичного світоустрою, його майбутнього, місця своєї держави чи свого регіону в його структурі тощо, тобто в *геополітичній свідомості*. Зрозуміло, що на географічні передумови продовжують зважати і в міжнародно-політичній та внутрішньополітичній діяльності, тобто в *практичній геополітиці держав і міждержавних об'єднань*, які, спираючись на переваги використання елементів геопростору (розмірів території, географічного положення, природних ресурсів, шляхів сполучення та ін.), прагнуть зміцнити свої позиції на міжнародній арені, забезпечити економічні, культурні, інформаційні та інші інтереси.

Тому сьогодні геополітику трактують і як наукову аналітику, і як особливу геополітичну філософію, і як геополітична діяльність. Зважаючи на це, основу сучасної геополітичної інформації становлять: 1) об'єктивні знання щодо геополітичної структури світу та її динаміки; критичний аналіз історичних й сучасних геополітичних доктрин; 2) філософські обґрунтування перспективних моделей геополітичного світоустрою та територіально-політичної організованості держав; 3) окремі доктрини практичної геополітики держав і територіально-політичних об'єднань.

Великі територіально-політичні зміни, що відбулися на карті світу наприкінці ХХ ст., якісні зрушення в інформаційній сфері та комунікаціях, а ще поглиблення процесів глобалізації, зумовили появу інших світоглядно-філософських підходів, започаткувавши й новий період ментально-політичних трансформувальних, який розпочався насамперед у розвинутих західних країнах і дістав назву *постмодерн*. Цей період позначений прагненням заперечити ціннісні орієнтири індустріального суспільства, а тому виділяється помітно вираженим скептицизмом щодо перспектив суспільного прогресу загалом, суб'єктивізмом і навіть певним цинізмом насамперед у морально-культурній сфері, впливаючи також й на геополітичну свідомість та підходи до всіх аспектів політичної діяльності. Такі зміни геополітичної свідомості проявилися у несприйнятті об'єктивності, природності різних ідентичностей, насамперед етнонаціональних і релігійних, їхнього територіально-політичного значення, а відтак і у нав'язливому конструюванні з геополітичною метою віртуальних територіально-політичних проєктів, штучних культурних й політичних ідентичностей-симулякрів, підміні понять, створенні та розхитуванні напружених по-

літичних ситуацій, здійсненні кібер- та гібридних війн, нагнітанні конфронтації у міжнародних взаєминах, еклектиці політичної та геополітичної ідеології, прагненнях до суб'єктивного вирішення міжнародних проблем в обхід міжнародно-правових інститутів. Такі трансформування геополітичної свідомості і геополітичної практики додатково ускладнюються суперечностями процесів глобалізації та бурхливою політизацією ісламу, що в сукупності позначилося на формуванні нових напрямів та нових підходів у геополітиці, зокрема, так званої *критичної геополітики* та *неокласичної геополітики*.

Зауважимо, що постмодерністська філософія не є концептуально-цілісною і не охоплює всього сучасного світу, а насамперед європейські та вестернізовані країни, і не проникає в глибину всього життя. Тому можна також припустити, що постмодерн – це загалом перехідне і, певною мірою, гібридне явище, яке переважно є результатом різних кризових тенденцій. Так само й геополітичні підходи цього періоду не є якимось чином систематизовані чи впорядковані і цілковито відмінні від попередніх. Можна лише ставити питання про вплив постмодерної філософії на геополітичне мислення насамперед у західних державах, який накладає водночас певний відбиток і на геополітичні підходи в тих країнах Азії та Латинської Америки, де ще зберігаються традиційні уклади, але вже часто на фоні модернізаційних та постмодернізаційних процесів.

Постмодерн, не маючи тривких і чітких філософських обґрунтувань, культурно й ментально вже вичерпує себе. І так чи інакше відбудеться його заперечення, ознаки чого можна простежити і в сучасних умовах. Поширення пандемії коронавірусу в першій половині 2020 року, яка завдала світові значних людських та економічних втрат, засвідчила важливе значення національно-державного чинника, що також спонукатиме до відходу від постмодерних глобалістських геополітичних підходів.

Ментальні особливості постмодерну позначилися також і на геополітичній літературі, і що важливо – геополітичній аналітиці. Тому багато авторів, влучно зауважуючи нові явища й чинники геополітичної взаємодії, разом з тим, проявляють недостатність цілісного бачення, відверту суб'єктивність та упередженість. Помітним також у цьому контексті є потяг до сенсаційності, епатаності, гіперболізації окремих моментів. З огляду на це, для об'єктивного відображення всіх суперечностей геополітичної вза-

ємодії в новітні часи, методологічно важливо виявляти не лише нові явища й тенденції, але й розглядати їх у взаємодії з основними суспільно-географічними процесами. Так само важливо проаналізувати на предмет відповідності реальним процесам та інтересам збалансованого розвитку й практичну геополітику та сучасні резонансні геополітичні ідеї, які не лише є абстрактними моделями, адже їх часто закладають в основу державної політики, а тому вони можуть мати реальне практичне значення.

Зміни в геополітичній свідомості періоду постмодерну суттєво вплинули на такі іманентні базові суперечності геополітичної взаємодії суб'єктів геополітики, як: 1) геополітичні претензії щодо зміцнення своїх позицій в ієрархічній структурі державно-політичних центрів, яка формується географією полюсів та лідерів впливу та зумовлює поширення відносин залежності, конкуренції, протистояння і 2) перманентна неврегульованість питань політичного статусу територій. Ці дві вузлові геополітичні суперечності є різною мірою взаємопов'язані. Так, неврегульованість територіально-статусних питань на міжнародному рівні, яка характерна для всіх історичних епох і стосується прикордонних спорів, приналежності окремих регіонів, статусу країн, самопроголошених і розділених держав, незаселених територій, часто не може бути адекватно вирішеною в системі міжнародних відносин якраз через неузгодження чи протистояння різних центрів геополітичного впливу. І навпаки, формування політичних блоків і центрів дуже часто відбувається через спільність підходів та інтересів щодо різних статусних питань.

Геополітична свідомість постмодерну проявляється й в інших суперечностях сучасного світу, що зумовлені, наприклад, кардинальними демогеографічними та геокультурними трансформуваннями, які проявляються в змінах питомої ваги різних континентів, расових типів, світових релігій та окремих етносів в структурі населення світу, а також у культурних трансформуваннях на рівні окремих країн у процесах міжнародної міграції. Своєрідно напруженими для цього періоду є також і гео економічні, природно-ресурсні та гео екологічні суперечності взаємодії суб'єктів геополітики, загострення яких у сучасних умовах проявляється на всіх рівнях і континентах.

Геополітика постмодерну – це також геополітика в тих сферах, які навіть безпосередньо до політики не належать (культура, історична пам'ять). І проявляється вона в нав'язуванні своїх версій

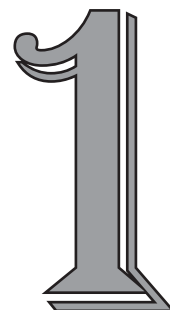
історії, навіюванні відчуття історичної провини, своїх мовно-культурних стандартів та цінностей.

Отже, значна частина геополітичних інтересів цього періоду визначаються суб'єктивними цілями, тобто *установками геополітичної свідомості*, в основі яких система уявлень, ідеологічних, моральних і культурних пріоритетів якихось осіб чи суспільства загалом. Так само для періоду постмодерну ще більш помітною стала невідповідність геополітичних установок та об'єктивних геополітичних трендів. Тому **одне з завдань цього монографічного дослідження – виявити суперечливий вплив домінуючих типів геополітичної свідомості періоду постмодерну на сучасні геополітичні взаємини, перспективи вирішення територіально-політичних проблем.**

Відзначаючи ускладнення геополітичної взаємодії в сучасному світі, певний відхід від уже сформованих міжнародно-правових засад, особливо прикро констатувати, що з початком ХХІ ст. в епіцентрі й геополітичних суперечностей, й постмодерністських технологій різнобічного, у тому числі й деструктивного, впливу опинилася Україна. Основною геополітичною загрозою для неї з 2000 року став неприхований курс нового російського керівництва на відновлення імперії, визначальною передумовою для чого мала б бути інкорпорація України. Тому, скориставшись з кризи українських державно-політичних інститутів і використовуючи різні технології гібридної війни, Росія навесні 2014 року окупувала Крим та встановила підконтрольні політичні режими на частині території Донеччини, мобілізуючи водночас населення й інших регіонів, яке ще зберігало засади радянської ідентичності, у конфронтаційному щодо української державності напрямі, здійснюючи різнобічні етнополітичні, економічні та інформаційні диверсії.

Отже, з часу російської агресії визначальними для України стали питання збереження державності загалом і відновлення суверенітету на всій території, а також і вибору варіантів подальших геополітичних взаємин. Але і в таких умовах Україна має значний потенціал стати суб'єктом геополітики, виконуючи важливу геополітичну місію насамперед на європейському субконтиненті. Тому **важливо пізнати не лише суттєві геополітичні проблеми України, але й окреслити її конструктивні можливості в оптимізації політичної ситуації в Центрально-Східній Європі та європейському субконтиненті загалом, що є ще одним з завдань цієї монографічної роботи.**

КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД РЕЗОНАНСНИХ ПОСТМОДЕРНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПУБЛІКАЦІЙ У КОНТЕКСТІ ОБҐРУНТУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ОБ'ЄКТИВНОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ АНАЛІТИКИ

1.1. ► Резонансні постмодерні геополітичні публікації як відображення геополітичної свідомості

Філософські відмінності постмодерну сформувалися не відразу, а в процесі заперечення окремих засад попереднього періоду, і так не склалися в якусь цілісну модель, а залишилися доволі розмитими. Різним є і розуміння цього феномену. Як вважає В. Горбатенко, «осмислення поняття постмодерн перебуває в стані постійного розвитку. Концепцій, які намагаються його пояснити, на сьогодні в країнах Заходу є стільки, скільки там є університетів»¹. Але більшість авторів насамперед акцентують увагу на особливостях умонастроїв постмодерну в контексті відходу від культурних та пізнавальних підходів попередніх періодів. Д. М. Шевчук стверджує: «Постмодерна філософія характеризується подоланням традиційних філософських, культурних, соціальних та політичних меж і дистинкцій. Це пов'язано також із руйнуванням соціальних ієрархій, доданням політичних поділів... Також у рамках постмодернізму проявляється криза людського в політичному та соціальному світі, що інколи діагностується як дегуманізація політики, та

¹ Горбатенко В. Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття // Політичний менеджмент. №1. 2005. С. 5–11.

криза (а то й навіть кінець) самої філософії, яка втрачає довіру до себе. Передусім йдеться про кризу раціоналістичної та систематичної філософії, яку традиційно вважали основою для інших сфер культури»¹. Тобто постмодерна ментальність проявилася як скептицизм та певний нігілізм щодо вже усталених моральних, зокрема, сімейних, й культурних цінностей індустріального суспільства (брак віри в суспільний прогрес, неповага до глибоких цілісних знань, тотальне поширення масової культури тощо). Але трансформування суспільної свідомості в епоху постмодерну так чи інакше не могло не поширитись і на інші сфери. Як зазначає О. Пахльовська: «Екстраполяція проблеми постмодернізму з культурного простору на інші сфери самореалізації людини і суспільства не лише можлива, але й необхідна саме тому, що постмодернізм є світовідчуття, яке перетворюється на світогляд»².

Нові умонастрої не могли не позначитись і на геополітичній ментальності, а також і на геополітичній літературі, яка, попри тематичну та змістовну різноплановість, почала виділятися насамперед запереченням деяких попередніх підходів до аналізу політичних процесів в світі, і до моделювання рушійних сил та перспектив взаємин. Зміна концептуально-методологічних засад геополітики найбільшою мірою проявилася у формуванні такого її напрямку, як *критична геополітика*, фундатори якого (Д. О'Тоал, Д. Егню, С. Далбі, В. Колосов та ін.)³ відмовилися вважати географічні реалії – геополітичні чинники – сталими об'єктивними даностями, а запропонували розглядати географічний простір як значною мірою результат ментального соціального конструювання відповідно до попередніх традицій, історичних уявлень, стереотипів мислення й поведінки різних соціальних спільнот і груп. Тобто в рамках таких підходів *суб'єктивні світоглядні образи певних*

¹ Шевчук Д. М. Постмодерні виміри політичної філософії // Філософія, педагогіка, суспільство: зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 1. 2001. С. 24–29

² Пахльовська О. Ситуація постмодерну в Україні (Круглий стіл). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ktm.ukma.kiev.ua/2001/6/postmodern.html>.

³ Ó Tuathail, G., Agnew, J., 1992, 'Geopolitics and Discourse: Practical Geopolitical Reasoning in American Foreign Policy', *Political Geography*, 11 (2), pp. 190–204. Колосов В. Критическая геополитика. Основы концепции и опыт ее применения в России // *Политическая наука*. №4. 2011. С. 31–52

територій розглядають як важливий геополітичний чинник, а саму геополітику як співвідношення чи конкуренцію певних політичних образів територій, розумових територіально-політичних конструктів, які відображають суб'єктивні уявлення різних соціальних груп. Цей погляд, попри очевидну абсолютизацію конструктивістських моментів, гіперболізацію значущості суб'єктивного моделювання політичної ментальності, має позитивне значення в тому, що враховує традиційні відмінності між країнами та регіонами світу в розумінні сенсу державності, баченні місця своїх держав, регіонів у світовому геополітичному устрої та низку інших особливостей геополітичної свідомості країн і народів, а також і їхнє суттєве функціональне значення. Зауважимо, що проголошена прихильниками критичної геополітики необхідність заперечення попередніх класичних геополітичних підходів, а особливо деяких геополітичних «міфів» щодо визначальної географічної детермінованості розподілу глобальних політичних сил, як, наприклад, так званого «закону планетарного дуалізму»¹, була продиктована і пізнавальними, і практичними потребами.

Але в геополітичній літературі постмодерну є чимало прихильників класичних підходів геополітики, зокрема, щодо фатальної політичної ролі різних частин географічного простору, що репрезентують напрям *неокласичної геополітики*² (Р. Каплан, М. Оуенс, Е. Долман та ін.), які проте вже переглядають деякі положення класиків геополітики з огляду на нові тенденції в розвитку технологій, зокрема космічних, комунікацій, світової економіки, екологічної ситуації тощо, але яким також властиві такі ознаки постмодерного мислення, як фрагментарність, суб'єктивізм, потяг до сенсаційності, епатажності, гіперболізація геополітичної значущості окремих загроз та ін. І хоча в неокласичній геополітиці вже менш помітними є впливи географічного детермінізму, все ж відчутною в їхній

¹ Дністрянський М. Закони геополітики: історичні міфологеми, ідеологічні установки чи реальні глобальні тренди? // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Географічні науки. № 16. 2013. С. 163–168.

² Див.: Погорільська І. І. Сучасні геополітичні дослідження: вплив традицій і тиск перспективи // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 120. 2014. С. 37–43. Owens M. T. In Defense of Classical Geopolitics / Naval War College Review.-199. – Vol. 52, n 4. URL: <http://www.nwc.navy.mil/press/review/1999/autumn/art3-a99.htm>.

аналітиці є гіперболізація ролі природно-географічних чинників порівняно з суспільно-географічними.

Так само суттєвим є те, що окремі напрями геополітики постмодерну так чи інакше були і є пов'язані з попередніми національними школами¹, але вже позначені новими ідеями. Тому *попри різні напрями, національно-державні розбіжності геополітична аналітика періоду постмодерну має свої спільні особливості, відзначаючись запереченням територіально-політичного значення об'єктивних етнокультурних ідентичностей, підміною понять, епатажністю, абсолютизацією окремих моментів міжнародних взаємин, браком цілісного бачення проблем, сенсаційно-популістською спрямованістю та надмірною індивідуалізованістю*. Відповідно до сказаного й практично-геополітичні обґрунтування є ще більше заангажовані, ніж у попередні періоди, іноді з повним ігноруванням інтересів інших суб'єктів. Тобто загалом *більшість не випадково розпропагованих геополітичних публікацій періоду постмодерну спрямована не стільки на пізнання об'єктивних геополітичних трендів, як на нав'язування вигідних схем геополітичного порядку та нав'язування своїх установок в геополітичному мисленні*.

З огляду на величезний масив геополітичної літератури постмодерну важливо розглянути насамперед резонансні видання, які розкривають принципові зміни геополітичної свідомості цього періоду і щодо розуміння структури політичного світоустрою, і в контексті підходів до практичної геополітики. Ці публікації належать авторам, що здебільшого представляли великі держави світу, для яких якраз і характерні більші амбіції щодо свого місця в геополітичному світоустрої. І що ще важливо: автори таких публікацій переважно були і є очільниками провідних центрів аналізу міжнародної політики в своїх країнах, впливаючи безпосередньо на практику міжнародних відносин. Зауважимо, що принципові особливості геополітичних підходів періоду постмодерну проявилися не відразу, а в ході поступової соціально-політичної еволюції світу, починаючи з початку 90-х років ХХ ст., тому в їхньому висвітленні важливо реалізувати хронологічний принцип. Так само очевидним є те, що резонансні геополітичні публікації періоду

¹ Див. Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології: критичний аналіз методології. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 114 с.

постмодерну не виконані в чітких рамках певної парадигми, а тому є своєрідним гібридом класичної, критичної та неокласичної геополітики.

Розпад Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини, крах комуністичного політичного блоку загалом у поєднанні з наростанням процесів глобалізації спричинили появу низки нових ідей щодо майбутнього глобального політичного порядку. Так, американський філософ й політолог *Ф. Фукуяма*, розглядаючи кризу комуністичної ідеології і перемогу ліберальної демократії, в 1992 році зробив епатажну та суперечливу заяву: «Ліберальна демократія – це завершення історії, адже вона реально задовольняє прагнення людини до визнання»¹. Ця думка стала насамперед запереченням геополітичного значення всіх попередніх ідеологій, які зіграли важливу роль у формуванні політичного світоустрою, насамперед націоналізму й комунізму. Але, очевидно, що ставити питання про тотальне й глобальне торжество ліберальної демократії в умовах великої територіально-політичної і геокультурної диференціації світу і на той час, і на сьогодні не було й нема достатньо підстав. Так само, як і для висновків щодо реалізації всіх людських прагнень до визнання за наявності різних соціальних негараздів та міжнародно-регіональної економічної й політичної нерівності.

Інший американський геостратег А. Страус, розглядаючи територіально-політичні реалії, які склалися після краху комуністичного полюсу сили на чолі з СРСР та заперечуючи попередній тривалий досвід зміни центрів політичної сили, заповзязвся концептуально обґрунтовувати перспективність й необхідність формування єдиного глобального уніполю як системи демократичних держав, між якими принципово неможливі воєнні конфлікти. Еволюція політичних відносин від багатопольярного світу через біполярний до уніполярного, є, на думку А. Страуса, об'єктивною тенденцією. Ядром цієї реальної уніполярності мають всі підстави бути США, а стабілізуючим поясом – країни Західної Європи². Про перспективність такого глобального розподілу політичних сил, на думку автора, свідчить і територіальне розширення демократичного світу, і саме зростання кількості демократичних держав. Але щодо

¹ Francis Fukuyama. *The End of History and the Last Man*. New York The free press. 1992. 418 p.

² Див.: Страус Айра. Уніполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России // *Полис*. № 2. 1997. С. 27–44

такого трактування структурно-ієрархічних тенденцій відразу виникає низка сумнівів, адже у методологічному підході А. Страуса не враховані, наприклад, типологічні особливості й суперечності геополітичної свідомості різних демократичних режимів, а також геополітичне значення інших (недемократичних) держав. Окрім того, політичні інтереси держав, які є основою їхньої геополітичної позиції, можуть визначати багато інших чинників, а не лише положення у системі координат «демократія – тоталітаризм».

На відміну від оптимізму Ф. Фукуями й А. Страуса щодо перспектив подальшого безконфліктного розвитку світу в умовах ліберальної демократії та американського глобального лідерства, інший впливовий американський політолог та геостратег *С. Гантінгтон* у книзі «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» (1996)¹, навпаки, зацентрував увагу на наростанні глобальних геокультурних суперечностей, яке він абсолютизував до рівня боротьби (і навіть зіткнення) цивілізацій (культур). І саме наростання цієї боротьби, на думку автора, має вийти на чільне місце після послаблення боротьби ідеологій, що було характерно для періоду модерну. Саме ця концепція заклала основи «цивілізаційної парадигми» в сучасній геополітиці, хоча її витоки пов'язані з ідеями *М. Данилевського* (1822–1888) про історико-географічні райони², *О. Шпенглера* (1886–1936) про автономні світові культури³, *А. Тойнбі* (1889–1975) про світові цивілізації як основні одиниці історичного розвитку людства⁴.

На відміну від *М. Данилевського*, який обґрунтовано вважав, що історико-географічні райони формуються компактним розселенням культурно-споріднених народів, *С. Гантінгтон*, спираючись на *А. Тойнбі*, в основу виділення цивілізацій взяв насамперед географію світових релігій, яка помітно впливає на відмінності в культурі, ментальності та в інших сферах. З огляду на це, ним виділено в сучасному світі західну християнську, східну християнську, ісламську, китайську, індуїстську, буддистську, японську, латиноамериканську та африканську цивілізації. У виокремленні

¹ Huntington S. The Clash of Civilizations. Remaking the World Order . N.-Y. : Simon and Schuster, 1996. 367 p

² Данилевский Н. Я. Россия и Европа. СПб: Товарищество «Общественная польза», 1871. 574 с.

³ Шпенглер О. Закат Европы. М., 1993. 632 с.

⁴ Тойнбі А. Дослідження історії. У 2 т. К.: Основи, 1995

латиноамериканської та африканської цивілізацій (які означено як такі, що лише формуються) враховано інші чинники (історико-географічні, расові та ін.). Акцентуючи увагу передусім на релігійно-культурних суперечностях, автор проводить лінії розлому між цивілізаціями і розглядає їх як смугу майбутнього зіткнення.

Отже, цивілізаційна доктрина С. Гантінгтона ще більше привернула увагу аналітичних середовищ до геополітичних аспектів міжкультурних взаємин та глобальної геокультурної диференціації загалом, що засвідчило її деяке конструктивне пізнавальне значення. Однак все ж багато положень С. Гантінгтона стали наслідком гіперболізації та абсолютизації окремих моментів та фактів, що часто зумовлено прагненням політичних публіцистів періоду постмодерну надати своїм ідеям сенсаційного характеру. Є тут і методологічні прорахунки, що засвідчує недостовірність багатьох його висновків. Це, зокрема, стосується перебільшення ролі географії релігій у виділенні цивілізацій-культур, а отже – недооцінення значення етнонаціонального чинника, а у країнах переселенського типу, – й етнорасового, та виділення ліній розмежування між цивілізаціями та в межах окремих держав, які, на думку автора, мають дискретний характер. Не додає оптимізму в баченні перспектив геокультурної взаємодії і надмірний акцент американського політолога на конфліктному розв'язанні геокультурних суперечностей, причому постійне мусування ідеї неминучого зіткнення цивілізацій само собою має значною мірою деструктивний характер, підштовхуючи безпосередньо чи навіть провокуючи зіткнення тоді, коли треба шукати моделі взаємодії і безконфліктного розв'язання наявних суперечностей.

Доктрина С. Гантінгтона не може бути визначальною в розумінні проблем конкретних держав. Це насамперед стосується України, через яку, на його думку, проходить межа західної і східної християнських цивілізацій, через що С. Гантінгтон відносить Україну до так званих культурно роз'єднаних й потенційно нестабільних країн. Таке трактування культурної ідентичності України є надто поверховим. У різні історичні епохи, завдяки особливостям географічного положення, уся територія України розвивалася на стику різних світів, культур, ідеологій, залишаючись усе ж єдиною країною, культурне обличчя та цілісність якої визначала багатогранна українська народна культура та український етнонаціональний чинник загалом. А сучасні регіональні відмінності в Україні є дій-

сно суттєвими, але вони здебільшого зумовлені історією розвитку в складі різних держав, ніж конфесійними прикметами, не є цивілізаційно протилежними і на сьогодні не відзначаються «цивілізаційним антагонізмом». Разом з тим, загрози дестабілізації України завжди були і є актуальними, але вони зумовлені геополітичним положенням, передусім сусідством з Росією та її імперськими амбіціями.

У методологічному аспекті звернемо увагу на те, що якщо на глобальному рівні географія великих релігій дійсно є суттєвою для позначення деяких загальних культурно-цивілізаційних відмінностей, то на мезорівні (окремих регіонів і країн) основним чинником культурно-територіальної диференціації стає етнонаціональний, і насамперед структурно-територіальна організація етнонаціональної сфери. Іноді ці два основні стержні культурної ідентичності (релігія й етнічність) взаємодоповнюють і взаємопосилають один одного, але іноді і конкурують, а ареали та вектор їхнього впливу не завжди збігаються. В цьому аспекті роль етнонаціонального чинника загалом і етногеополітичного чинника зокрема у концепції С. Гантінгтона врахована недостатньо, а тому неповно і не зовсім коректно окреслені культурно-цивілізаційні відмінності. Це стосується і спроб провести конкретні дискретні межі цивілізацій, що не завжди є методологічно виправданим з огляду на наявність широких контактних перехідних смуг.

Значну увагу приділяє С. Гантінгтон аналізу структури цивілізацій та типологічній ідентифікації держав за їхнім місцем у системі культурних взаємин. На його думку, оптимальним є центрально-концентричний тип структури, коли ядро цивілізацій-культур формує провідна (стрижнева) держава, навколо якої групуються у вигляді концентричних кіл держави-члени, по-різному пов'язані з державою-осередком. Цим самим на глобальному рівні засвідчується нібито об'єктивність та необхідність формування політичних полюсів-центрів на підставі окремих цивілізацій. Тут відразу ж помітними стають і багато суперечливих моментів. Наприклад, у будь-якому випадку перебільшеним є твердження про те, що «цивілізація» є великою родиною, а держави-осередки як головні їхні складові забезпечують іншим культурно спорідненим державам підтримку та утримують серед них «дисципліну». Практика міжнародних відносин засвідчує, що їхній характер визначають передусім державні інтереси, які охоплюють ширше коло питань,

причому національні інтереси однієї держави дуже часто входять у суперечність з інтересами саме культурно близьких сусідніх держав через нерозв'язані, наприклад, територіальні чи економічні проблеми. Завжди відчутним є і прагнення залежних держав вийти із силового поля сильніших, хай і культурно близьких країн. Так само ілюзорним є сподівання, що вузлові (провідні) держави в межах цивілізацій матимуть змогу усунути всі внутрішні конфлікти й утримувати внутрішню стабільність та безпеку, адже серед усієї сукупності воєнних конфліктів все ж лєвова частка припадала і припадає саме на внутрішні громадянські воєнні зіткнення.

Окрім резонансних концептуально-аналітичних публікацій, у 90-ті роки ХХ ст. з'явилося й низка практично-геополітичних підходів. Зокрема, значний вплив на практичну геополітику США та й загалом великий резонанс у середовищі геополітиків спричинили геостратегічні напрацювання *З. Бжезінського*, виконані переважно на засадах неокласичної геополітики, але з урахуванням постмодерних конструктивістських підходів. В основі його стратегії лежать геополітичні установки щодо необхідності закріплення за США ролі єдиної світової наддержави і світового арбітра¹. Обстоюючи глобальні американські інтереси, *З. Бжезінський* акцентує увагу на моделюванні політичних відносин на євразійському континенті («Євразія – шахівниця, на якій і далі триватиме гра за глобальне верховенство») з метою забезпечити, з одного боку, стабільність континенту, з іншого – такий розподіл регіонально-політичних центрів, який закріплював би на континенті домінуючі позиції США, як «єдиної і справді першої глобальної влади». Методологія геополітичного мислення *З. Бжезінського* спирається на деякі класичні підходи англо-американської школи геополітики, що проявляється, зокрема, в деякому недооцінюванні ролі і самостійного геополітичного значення держав Латинської Америки, однак в оціненні потенціалу держав автор приділяє вже значну увагу етногеографічним та релігійно-географічним реаліям як важливим підставам цілісності й стабільності держав.

Аналізуючи військовий потенціал, географічне положення, етнополітичні проблеми та вектори геополітичної активності, *З. Бжезінський* виділяє з-поміж держав євразійського континенту

¹ Див.: *Бжезінський З. Велика шахівниця. Американське панування та його геостратегічні імперативи*. Львів–Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2000. 236 с.

геостратегічних гравців, які мають спроможність змінити наявний міжнародно-політичний стан справ (Німеччина, Франція, Росія, Індія, Китай) і геополітичні стрижні (осьові держави), які займають стратегічно важливе положення, хоча самі активної ролі не відіграють (Азербайджан, Україна, Іран, Південна Корея, Туреччина), припускаючи однак, що за певних умов Іран і Туреччина можуть перетворитися у геополітичних гравців. Такий ієрархічний підхід до трактування ролі і місця держав Європи і Азії спирається на територіально-політичні реалії і загалом характерний для геополітики сили, але з позицій декларованої у міжнародних документах рівноправності суб'єктів міжнародних відносин, а також і з етично-політичного погляду, нехтування яким у міжнародних відносинах нових часів оберталось трагічно і для великих держав, є не зовсім коректний і конструктивний.

Основним плацдармом контролю США над Євразією, на думку З. Бжезінського, є Європа, а її консолідуючою віссю – співпраця двох основних гравців, Німеччини та Франції. Автор передбачав, що найбільші імпульси дестабілізації Європи й Азії та непередбачуваного розвитку геополітичних процесів надходитимуть з Росії. На той час він ще сподівався, що Росія зможе інтегрувати у євроструктури, що було б для неї оптимальним варіантом. У окремому випадку, щоб не допустити «імперської мобілізації» в Росії, З. Бжезінський розглядав варіант її децентралізації і створення на кордонах з Росією буферної зони.

У геостратегічних підходах З. Бжезінський з самого початку розглядав Україну як один із основних геополітичних стрижнів (осей) Євразії і як важливий чинник стабілізації Центрально-Східного регіону і поступового переходу Росії від держави з небезпечними імперськими амбіціями до демократичної держави європейського типу. Але все ж З. Бжезінський, як і багато інших американських політиків та геополітиків того часу, відводив Україні переважно лише пасивну геополітичну роль, що з огляду на його вагомий вплив на практичну політику не сприяло зміцненню позицій України в міжнародному співтоваристві відповідно до її потенціалу.

Отже, у всіх моделях формування світового геополітичного порядку 90-х років ХХ особливу увагу приділяли Росії, оскільки та залишалася непередбачуваним суб'єктом геополітичних відносин. Після краху Радянського Союзу провідні прозахідні середовища Росії сподівалися на те, що ця держава і надалі буде відігравати поряд з США рівноправну геополітичну роль. Однак США, виявляючи

амбіції єдиної наддержави та враховуючи зниження сукупного силового потенціалу Росії, почали відверто розглядати її лише як одного з регіональних лідерів. Такі неочікувані тенденції, поєднані зі збереженням великодержавної геополітичної свідомості, призвели до того, що в російській політології і геополітиці головними стали реваншистські, експансіоністські, а згодом й неоімперські доктрини, які знайшли сприятливий ґрунт у російському суспільстві, розчарованому невдалими економічними реформами та втратою наддержавного статусу. Внаслідок цього Росія поступово стала лідером у конструюванні найбільш цинічних геополітичних проєктів, а на їхній основі – провокуванні збройних конфліктів, розхитуванні політичної ситуації в багатьох державах, створенні політичних криз тощо.

В цих умовах впродовж 90- років ХХ ст. відбулося насамперед нове відродження євразійської доктрини, еклектично доповненої різними, часом протилежно спрямованими, положеннями, які загалом окреслюють як «неоєвразійство». На відміну від «класичного» євразійства першої половини ХХ ст., яке було передусім особливою філософією месіанства та апологетики російського великодержавництва¹, неоєвразійство стало агресивною імперіалістично-експансіоністською ідеологією, спрямованою проти основ сучасного міжнародного правопорядку і на порушення суверенітету та територіальної цілісності багатьох сучасних незалежних держав². Тут проявилася ще одна характерна особливість постмодерну – маргінально-спотворене наповнення геополітичних ідей минулого. Це також стосується і доведеного до абсурду положення *Г. Маккіндера* (1861–1947) про начебто закономірність іманентного протистояння «цивілізацій суходолу» і «морських цивілізацій», яке є однією з ідеологічних міфологем, що перешкоджає і розумінню сучасних геополітичних процесів, і оптимізації політичного світо устрою, програмуючи немотивований і цілком безпідставний антагонізм між різними частинами світу.³

¹ Савицький П. Н. Континент Евразия. М.: Аграф, 1997. 464 с.

² Див. Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології: критичний аналіз методології. Львів: Видавничий центр АНУ ім. І. Франка, 2003. 114 с.

³ Див.: Маккіндер Х. Географическая ось истории // Полис. 1995. №4. С. 164–169; Дністрянський М. С. Закони геополітики: історичні міфологеми, ідеологічні установки чи реальні глобальні тренди // Наук. вісн. Східноєвропейського НУ ім. А. Українки. Географічні науки. 2013. С. 16–25.

В ієрархічно-структурному аспекті «неоєвразійці» 90-х років ХХ ст. хотіли бачити світ як зони впливу двох основних полюсів: «нової євразійської імперії» (Росія в союзі з Німеччиною, Іраном та Японією, які мають свої сектори впливу) та Атлантичний блок (США та союзники). Очевидно, що ця схема формування саме таких союзів Росії з іншими державами була цілком нереальною. Як засвідчив і засвідчує розвиток політичних подій, утопічною і цілком безперспективною є, зокрема, ідея російсько-ісламсько-фундаменталістського альянсу, з огляду на наявність в самій Росії значних ареалів компактного розселення ісламського населення та сусідство з ісламською Центральною Азією.

В неоєвразійських геополітичних побудовах зовсім не було місця як геополітичній цілісності багатьом суверенним державам, у тому числі й Україні. Деякі з геополітичних розв'язок неоєвразійців просто вражали своїм цинізмом. Так, щоб начебто не розривати єдиний фінсько-карельський етнотериторіальний організм теперішнім російсько-фінським кордоном, вони зухвало проектували приєднання Фінляндії до Росії. Так само висували багато інших цинічних проєктів щодо розчленування єдиних етнокультурних масивів, розриву органічних зв'язків, позбавлення самоврядування етнонаціональних районів, їхньої штучної економічної прив'язки до центру, переселення з метою імперської гегемонії тощо¹⁹.

З початком ХХІ ст. акценти в геополітичній літературі великих держав дещо змінилися, хоча незмінним залишилося бажання того, щоб світ розвивався не відповідно до об'єктивних передумов і тенденцій, а в бажаному для глобалістів напрямі. Нав'язування своїх установок геополітичного мислення і бачення того, яким має бути політичний світоустрій, залишилося визначальним. Так, продовжував домінувати тотальний негатив щодо національних держав, захисту національних економічних інтересів та національних культур на фоні апологетики різних наддержавних утворень та процесів глобалізації. Так само й ідеологію національно-державного розвитку і надалі розглядали як щось небезпечне для інтересів усього людства. Звідси й пропаганда гасла «Європа регіонів», «інтегрального федералізму» та ін. всупереч ідеї Європи як комплексу національних держав. Показово, що акцент на необхідності творення

¹ Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое Будущее России. М.: Арктогея, 1997. 928 с.

різних «великих політичних комплексів» робили й так звані «нові європейські праві», негативно налаштовані до ліберальної ідеології та культурної уніфікації, зокрема, *Ален де Бенуа, Р. Стойкерс, Йордіс фон Логаузен, К. Террачано*.¹²⁰

У геополітичній літературі періоду постмодерну особливо помітним став страх, пов'язаний з різними викликами, зумовленими політизацією ісламу, поширенням тероризму, наростанням масштабних міграцій, глобальних екологічних проблем. Але показово, що в постмодерному геополітичному баченні цієї проблематики суть підміняється поверховими емоційними заявами, тобто замість аналізу глибинних політичних й соціально-економічних причин тероризму, масових міграцій увагу зосереджували і зосереджують лише на зовнішніх моментах та наслідках.

Разом з тим, дещо змінилися оцінювання геополітичної ситуації та бачення перспектив глобального політичного світоустрою. Насамперед помітним стало те, що так званий «новий світовий порядок», який сформувався після краху СРСР, нездатний вирішити всю широку сукупність геополітичних суперечностей, кількість яких почала наростати, а географія розширюватись. Передусім це поява нових внутрішніх та міждержавних збройних конфліктів, поглиблення нерівномірностей демографічного та економічного розвитку, загрози розпаду держав, наростання екологічних проблем та ін. Таке ускладнення геополітичної ситуації на фоні нездатності ООН та інших міжнародних організацій позитивно впливати на розвиток подій французький політолог і публіцист іспанського походження *І. Рамоне* означив як «геополітика хаосу». Серед його пропозиції виходу з цієї ситуації невизначеності конструктивною можна назвати лише ідею докорінного реформування ООН, зокрема її Ради Безпеки²²¹.

Показовою в контексті зміни настрої провідників західної геополітичної думки є еволюція поглядів Ф. Фукуями, який вже почав висловлювати тривогу через кризу політичних інституцій в світі та виявляти неясно окреслені симпатії до зміцнення геополітичного значення держав загалом, враховуючи, зокрема, розширення у світі політично неконтрольованих територій з різними маргіналь-

¹ Див. зокрема: Бенуа А. Против либерализма: к четвертой политической теории. М.: Амфора, 2009. 480 с.; Стойкерс Р. Теоретическая панорама геополитики // Элементы. 2000. № 1. С. 10–15.

² Рамоне И. Геополитика хаоса. М.: ТЕИС, 2001. 128 с.

ними відносинами¹. Так само й З. Бжезінський в одній із своїх останніх праць² вже не наголошував на необхідності та конечності глобального домінування США, ратуючи лише за утвердження світового лідерства цієї держави у згоді з іншими союзниками, а С. Гантінгтон від глобальних культурно-цивілізаційних узагальнень перейшов до аналізу низки реальних небезпек для американської ідентичності, спричиненої масовою імміграцією людності з держав Латинської Америки.

Цікавим і показовим прикладом нового постмодерного геополітичного аналізу є праця французького політолога *Д. Муазі* «Геополітика емоцій. Як культури страху, приниження та надії змінюють світ»³²⁴ (2009). Політичний розвиток окремих країн та регіонів, на його думку, залежить від того, які з трьох головних емоцій (приниження, страх, надія) домінують у суспільствах. Відповідно до цього і політичні орієнтири та вектори розвитку держав також будуть визначені сумарним суспільно-емоційним ефектом. Очевидно, що така постановка питання є демонстративною методологічно спрощеною спробою робити великі узагальнення, а тому не може не бути надто суб'єктивною. Хоча цей підхід все ж охоплює деякі реальні геополітичні проблеми держав та регіонів, оскільки тенденції їхнього розвитку в контексті перспектив економічного піднесення, занепаду, політичного оптимізму дійсно певною мірою відображаються в домінуючих соціально-емоційних станах. Тому можна погодитись з тим, що, наприклад, у таких країнах, як Китай та Індія, з огляду насамперед на їхній динамічний економічний розвиток, переважають емоції надії. Але цей методологічний підхід не розкриває глибинних геополітичних проблем країн та регіонів, а є своєрідною і типово постмодерною спробою їх завуалювати. Наприклад, США та Західна Європа дійсно не є на сьогодні в стані політичного піднесення, але не стільки тому, що там почали переважати «емоції страху», як скоріш через всю сукупність за давнених кризових соціально-політичних проблем, які можна означити як «культурно-цивілізаційну втому». Так само

¹ Див.: Fukuyama F. *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*. London, 2015. 608 p.

² Brzezinski Z. *The Choice: Global Domination or Global Leadership* / Brzezinski Z. Basic Books, 2004. 256 p

³ Муазі Д. *Геополітика емоцій. Як культури страху, приниження та надії змінюють світ*. К.: Брайт Стар Паблішинг, 2018. 184 с.

очевидно, що однозначна ідентифікація великих країн чи регіонів з провідною суспільною «емоцією» є великим, методологічно невинуватим перебільшенням. І що ще показово: в самого автора помітними є «емоції страху» через наростання в світі негативної налаштованості до процесів глобалізації, загрози розпаду ЄС і наростання вимог суверенітету в окремих європейських історичних країнах, поглиблення напруженості у взаєминах Ізраїлю та оточуючого його ісламського світу та ін., а «обнадійливі емоції» автор однозначно пов'язує з процесами територіально-політичної та економічної інтеграції.

На велику різноманітність різних геополітичних викликів початку ХХ ст., які призводять до кризи системи міжнародних відносин і світового геополітичного порядку, вказує й відомий американський геостратег *Р. Хаас*.¹ Але в його баченнях перспектив трансформування системи міжнародних відносин також помітними є емоційні тривожні реакції, побоювання того, що світ може стати цілковито «безполярним» і зануритися в геополітичний хаос через кризу міжнародно-політичних інститутів, неправильні політичні рішення на рівні великих держав, тероризм, кліматичні зміни. і т. д. Провідну роль в трансформуванні світового геополітичного порядку *Р. Хаас* також відводить США, але для цього Сполучені Штати мають пройти внутрішньополітичну консолідацію та економічну модернізацію. Припускає *Р. Хаас* і глобальне геополітичне верховенство Китаю, що викликає в нього особливу тривогу. Так само, як і всі інші варіанти, в яких передбачене зменшення впливу США, зростання ролі регіональних національних держав і наростання негативу щодо глобалізації. Зауважує *Р. Хаас* агресивні дії Росії, насамперед щодо сусідніх держав, які порушують всі існуючі засади міжнародних відносин, але це не викликає в нього надто великої стурбованості. Навпаки, він навіть закликає до толерантного діалогу з цією державою та визнання її геополітичної значущості, що є проявом характерного для постмодерних ідеологів геополітичного цинізму.

Найбільших змін на зламі тисячоліть зазнала геополітична ментальність самої Росії. Неоевразійство з того часу в геополітичній свідомості російських провідних середовищ та суспільства зага-

¹ Хаас Р. Розхитаний світ. Зовнішня політика Америки і криза старого ладу. К.: Основи, 2019. 376 с.

лом вже частково здало свої позиції, хоча залишилося «запасною» ідеологією в діалозі з азійською частиною Росії та Азією загалом в процесі просування своїх геополітичних впливів на цьому субконтиненті. Але з огляду на пріоритетність українсько-білоруського вектора в «збиранні земель» колишнього СРСР все більш помітним стало повернення до ідеї відновлення імперії на засадах нібито східнослов'янської єдності (у формі союзу Росії, України, Білорусі), яка, зрозуміло, передбачала нівеляцію української та білоруської державності. Так само виділення С. Гантінгтоном східної християнської цивілізації в російській великодержавницькій геополітиці використали як додаткову підвалину під імперські проекти: мовляв, якщо є єдина така «цивілізація», то за нею має стояти і єдина велика держава. А тому до подібних обґрунтувань залучили й церковні кола. Зокрема, В. Гундяєв (патріарх РПЦ Кіріл) з 2009 року почав активно пропагувати проект «Русскава Міра», який територіально став головною ідеологічною основою російського великодержавництва. На платформі уявного геополітичного розподілу світу на кілька великих політичних просторів, один з яких мала б очолити Росія, концептуально зблизилися представники й інших ідеологічних течій з тим, щоб в геополітичній пропаганді охопити якомога більше прихильників. Тому в геополітичній літературі, окрім «євразійської» імперії та «Русскава міра», пропагували й взаємно еклектично поєднували інші імперські проекти: п'ятої (мережевої) імперії (О. Проханова), радянсько-комуністичної імперії (Г. Зюганова), «ліберальної імперії» (А. Чубайса) або їхні різні гібридні варіанти.

Розглянуті резонансні геополітичні публікації епохи постмодерну є лише невеликою часткою величезного масиву геополітичної літератури, але саме вони є в епіцентрі всіх дискусій та ментального впливу на широкий загал суспільств. Їх найчастіше використовують і як методологічну основу розгляду різних регіональних міжнародних проблем чи окремих глобальних суперечностей. Але ці праці не зорієнтовані на аналіз, пізнання та пояснення реальних тенденцій трансформування геополітичного світоустрою, адже вони більше розкривають суб'єктивні геополітичні прагнення, що свідчить про односторонність таких підходів. Отже, відкинувши попередні міфи щодо глобальної геополітичної реальності, наприклад, псевдозакон про начебто іманентне протистояння так званих «морських цивілізацій» і «цивілізацій сходу», геополітична лі-

тература періоду постмодерну створила нові (про неминучість зіткнення цивілізацій, глобальне утвердження уніполярного світу й ліберальної демократії та ін.). «Критична геополітика» децю дистанціювалася від таких прямолінійних підходів, але водночас створила нові суб'єктивістські ілюзії. Тому сучасні геополітичні виклики потребують насамперед пізнання реальних трендів розвитку геополітичного світоустрою та обґрунтування таких моделей геополітичної взаємодії, які задовольняли б інтереси якомога більшої кількості політичних суб'єктів та людства загалом.

1.2. ▶ Сучасна українська геополітична література та необхідність нових методологічних підходів об'єктивного аналізу територіально-політичних проблем

На пострадянську та сучасну українську геополітичну літературу також не могли не вплинути найбільш резонансні геополітичні праці періоду постмодерну, які категорично й безапеляційно ставили питання про те, як буде розвиватися сучасний світ, привертати увагу до деяких вузлових геополітичних проблем сучасності, передвіщали різні варіанти розвитку подій. Тут позначився й авторитет тих великих держав, представниками яких були автори, й прагнення знайти нове методологічне опертя після відходу від радянських стереотипів. А оскільки головний акцент у цих геополітичних працях ставили на здобутках глобалізації, то в більшості українських публікацій у галузі геополітики замість розроблення моделей міждержавної співпраці та взаємодії беззаперечно сприймався імператив міждержавної інтеграції як щось необхідне, неминуче і позитивне. Найгірше, що в цьому контексті значна частина українських авторів піддавалася впливу російської великодержавницької геополітичної пропаганди про необхідність так званої «євразійської» чи «пострадянської», чи «слов'янської інтеграції», яку доказували через надумані псевдоаргументи з посиленням на міфічні «закони геополітики», і через культурно-цивілізаційні чи геоекономічні спекуляції, що їх еkleктично пов'язували, незважаючи на іманентні ідеологічні розбіжності.

Поверхове запозичення методологічно необґрунтованих підходів до розуміння політико-географічних процесів в Україні іноді поєднують та поєднують й з еkleктичним використанням різних понятійно-термінологічних систем, що передусім стосується етнополітичної сфери (етнос і нація, націоналізм, політична нація, національна держава). Можна також виділити й інші хиби методологічного характеру в дослідженні політико-географічної ситуації в Україні, окремими прикладами яких є: 1) абсолютизація історико-географічних відмінностей, за якою іноді наголошують на нібито штучності об'єднання регіонів України в межах єдиної державної території і недостатності об'єктивних історико-географічних передумов її цілісності; 2) гіперболізація поліетнічності і полірелігійності України, яка також закладає нерозуміння чинників територіально-культурної і територіально-політичної цілісності держави й уявлення про величезні іманентні між-регіональні суперечності, а відтак і обмежені перспективи.

Водночас в сучасній українській геополітичній думці вагомими були і є публікації, спрямовані на популяризацію політико-географічних підходів у геополітиці, розкриття історії політико-географічної та геополітичної думки України та захист національно-державних інтересів (Ю. С. Брайчевського, В. І. Гвоздя, В. В. Мадіссона, П. О. Масляка, Р. Р. Сливки, В. І. Стафійчука, А. В. Степаненка, С. В. Трохимчука, О. В. Федунь, О. І. Шаблія, В. А. Шахова, Б. П. Яценка¹ та ін.),

¹ Див.: Політична географія та геополітика // Б. П. Яценко, В. І. Стафійчук, Ю. С. Брайчевський та ін. К.: Либідь, 2007. 255 с.; Гвоздь В. І. Україна і світ: геополітичні підсумки 2019 року // БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики. № 4. 2019. С. 4–37. Мадісон В. В., Шахов В. А. Сучасна українська геополітика. К.: Либідь, 2003. 176 с.; Масляк П. О. Перманентна революція в Україні: геополітика і геостратегія // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. С. 293–303. Сливка Р. Р. Структурна вразливість регіону як передумова виникнення територіально-політичних конфліктів. // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. С. 326–331; Стафійчук В. І. Політична географія світу. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2016. 306 с.; Степаненко А. В. Основні закони геополітики в умовах глобалізації світового простору // Часопис соціально-економічної географії. Вип. 18. 2015. С. 33–40.; Трохимчук С. В., Федунь О. В. Політична географія світу. К.: Знання, 2007. 422 с.; Шаблій О. І. Геополітичні виклики України // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. С. 303–317; Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. Львів; Мюнхен: Видавництво Львівського університету, 2003. 223 с.

у тому числі й в контексті протидії геополітичному тиску Росії та російській агресії. З 2016 року цим активно займається часопис «БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики» (головний редактор – доктор військових наук В. І. Гвоздь).

Через складне геополітичне становище держави українські науковці не могли активно ставити питання про обґрунтування оригінальних моделей реорганізації політичного світоустрою з участю України. Певний виняток становлять лише численні публікації, наприклад, О. Воловича, І. Загребельного, Ю. Кисельова, С. Сонька та ін.¹ щодо необхідності територіально-політичної консолідації держав Чорноморського та Балто-Чорноморського регіону як розвиток ідей С. Рудницького та Ю. Липи, висловлених ще за результатами Першої світової війни та у міжвоєнний період². Іноді на аналітичному та навіть урядовому рівнях порушували питання про можливість регіонального лідерства України³.

Отже, упередженість й методологічна обмеженість резонансних геополітичних публікацій періоду постмодерну засвідчує необхідність об'єктивного аналізу сучасних територіально-політичних процесів та обґрунтування на цій основі моделей взаємодії, які узгоджувалися б з інтересами основних учасників міжнародно-політичних відносин задля стабільного й безконфліктного розвитку світу. Для обґрунтування методології такого аналізу важливо виокремити такі підходи, які давали б змогу зрозуміти сучасні глобальні територіально-політичні тренди.

¹ Див.: Волович О. Балто-Чорноморський Союз: перспективи реалізації // Аналітичний центр «Борисфен Інтел»: Електронний ресурс. Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/article/volodich-balto/>; Загребельний І. Міжмор'я: майже втрачений шанс. К.: ФОП Халіков, 2019. 418 с. Сонько С., Кисельов Ю. Розвиток Балтійсько-Середземноморської геополітичної стратегії як продовження ідей Степана Рудницького // Історія української географії. Тернопіль, 2017. № 34. С. 98–102.

² Див.: Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін: Укр. Слово, 1923. 282 с. Липа. Ю. Чорноморська доктрина // Всеукраїнська трилогія. У 2 т. К.: МАУП, 2007. Т. 2. 391 с.

³ Вісьтак О. І. Регіональна держава: поняття і підходи до трактування // Теоретичні та практичні проблеми суспільної географії. Львів, 2006. С. 229–234; Турчинов О. Україна перетвориться на регіонального лідера, здатного захистити не тільки себе, але і своїх союзників. Електронний ресурс. Режим доступу: // sensor.net.ua/ua/news/429282/ukrayina_peretvorytsya_na_regionalnogo_lidera_zdatnogo_zahystyty_ne_tilky_sebe_ale_i_svoyih_soyuznykiv

В цьому контексті більш об'єктивним розумінням того, в якому напрямі розвивається глобальний політичний світоустрій і якою мала б бути його оптимальна модель, виділяється якраз геополітична думка тих держав, які мають складний досвід державотворення й які є вільними від великодержавницьких амбіцій. Це може стосуватися й української геополітичної школи, яка, попри брак широкого міжнародного визнання, має низку переваг, зокрема, враховуючи складний український досвід боротьби за державність та її відстоювання, зосереджує та поєднує різнобічні знання щодо значущості етнополітичної проблематики, передумов державно-політичного самовизначення, міжнародно-сусідських відносин та деякі ін. Тому конструктивними і на сьогодні можуть бути міркування одного з ідеологів українського підпілля 40-х, 50-х років ХХ ст. П. Федун («Полтави») (1919–1951), висловлені в праці «Концепція самостійної України й основна тенденція ідейно-політичного розвитку сучасного світу» (1946), де українська проблематика розглядається на широкому тлі міжнародно-політичних тенденцій. Автор на багатьох прикладах показує, «що історія розвивається в напрямі творення самостійних національних держав...», а міжнародні відносини, як тоді, так і зараз, всупереч об'єктивним тенденціям, не забезпечували і не забезпечують «здійснення принципу самовизначення народів»¹. Водночас великі держави, на думку автора, ставлять питання про сфери впливів, про потребу реалізації виняткових державних інтересів, про те, щоб мати поблизу своїх кордонів «дружні» (у розумінні залежні) країни, легко оперують такими поняттями, як «стратегічні позиції», «стратегічні кордони». Таку ситуацію П. Полтава визначає як «поворотну хвилю імперіалізму», але вказує на її тимчасовий характер. Автор також наголошує, що «одним із засобів прикривати імперіалістичну політику є фабрикування «теорій» про необхідність творити великі політичні комплекси з огляду на складність теперішнього економічного життя» (ідеї «пан-Європи», Сполучених Штатів Європи, гітлерівського «великопростірного господарства»)... Це об'єднання потрібне насамперед великим країнам, щоб «повністю і без перешкод використати на свою користь усю свою перевагу над меншими й економічно слабшими країнами», хоча «немає

¹ Федун «Полтава» П. Концепція самостійної України. Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2008. С. 145

жодних об'єктивних перешкод до того, щоб ідею тісного економічного співробітництва здійснити в системі вільних національних держав. Лише тоді можуть бути гармонійно поєднані як інтереси великих, так і інтереси малих країн і народів»¹.

Ще раніше, в 1923 році, класик української політичної географії С. Рудницький (1877–1937) застерігав від політичного та методологічного опертя на так звані «універсалізми», тобто загальні космополітичні теорії різного спрямування та ідеї міжнародного абстрагування від соціально-культурних відмінностей, які близькі до сьогоднішніх концепцій з апологетики глобалізму. Сповідування таких «універсалізмів» – це заперечення природної суті людини, народів та етнокультурних особливостей загалом². Захоплення українськими політиками різними «універсалізмами» впродовж 1917–1921 років, незнання і нерозуміння українських історико-географічних передумов та традицій, соціально-політичних особливостей стало, на його думку, однією з причин поразки національно-визвольного руху.

Отже, враховуючи незначний конструктивно-методологічний потенціал сучасних резонансних постмодерних геополітичних доктрин, їхню нездатність оцінити реальні територіально-політичні процеси, спираючись на здобутки української геополітичної думки та сучасні політичні реалії, можна виділити такі основні принципи положення об'єктивного геополітичного аналізу на загальносвітовому рівні: 1) національні держави – це основний каркас глобального геополітичного світоустрою, формування якого є результатом об'єктивних територіально-політичних процесів й альтернативи якому нема в контексті зрівноваження й оптимізації взаємин; спроби нівеляції базової ролі національних держав несуть загрози геополітичній стабільності; 2) глобалізація – це суперечливий процес, який одночасно з деякими позитивами комунікаційного зближення, створює низку загроз нівеляції культурної самобутності, виникнення низки дисбалансів у системі відношень: національні економічні інтереси – інтереси транснаціональних корпорацій; 3) політизація етнокультурних та релігійних відносин – це не якоесь геополітичне лихо, а проблеми, які в сучасних умовах

¹ Федун «Полтава» П. Концепція самостійної України. Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2008. С. 147.

² Рудницький С. До основ українського націоналізму. Відень; Прага, 1923. 129 с.

мають об'єктивний характер і потребують міжнародно-правового впорядкування; 4) міжнародно-правове впорядкування етнополітичних й релігійно-політичних відносин у змозі знизити небезпеки поширення тероризму; 5) геополітичні виклики, пов'язані з наростанням міжнародних міграцій та демографічним вибухом, потребують особливих зусиль у напрямі вирівнювання рівнів економічного розвитку.

Концептуальні положення С. Рудницького не втрачають своєї методологічної актуальності й у розумінні української територіально-політичної проблематики. Так, акцентуючи увагу на значенні географічного потенціалу території і розкриваючи детально розміри ареалу українського етнічного розселення, С. Рудницький аргументовано доводить, що «українська справа – се велика справа, може найбільша з усіх європейських справ, її не можна зводити до справ малих народів». І тому на кожному кроці необхідно пам'ятати, що «ми – великий народ, наш край величезний, ми мусимо бути так високо поставлені серед інших народів Європи, як нам після нашої чисельності й після величини нашої країни належиться»¹. Аналізуючи геоетнополітичну ситуацію, що склалася в Центрально-Східній Європі в роки Першої світової війни, він робить важливий і логічний висновок, що лише «...утворення української держави в етнографічних границях є самотнім способом, щоб запобігти заколотам у південно-східному куті Європи, так важному для світового господарства і для світової політики». Це твердження, як бачимо, стосується не лише обґрунтування місця України в міжнародно-політичній системі, але й пов'язане безпосередньо з проблематикою регіональної безпеки й стабільності. Моделюючи географію майбутніх центрів світової сили, С. Рудницький робить застереження західному світові про недопустимість включення України до складу Російської імперії, яке б могло багатократно посилити російські експансіоністські амбіції і стало б передумовою анексії Росією країн Центральної Європи. На жаль, ці передбачення, які швидко збулися, залишаються актуальними і в наші дні.

Отже, враховуючи традиції української політичної географії та сучасні територіально-політичні реалії² важливо також визна-

¹ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін: Укр. Слово, 1923. 282 с.

² Дністрянский М. С. Політична географія України. Львів: ЛНУ імені Івана Франка 2014. 348 с.

читися з такими принциповими моментами об'єктивного аналізу української геополітичної проблематики: 1) Україна, попри суттєві регіонально-історичні відмінності, мала і ще зберігає всі підстави сформуватися як цілісна національна держава; посилення на іманентну територіально-політичну роз'єднаність України через приналежність до різних басейнів рік і морів є зовсім не обґрунтованими; 2) Україна не належить до різних цивілізацій-культур: її об'єднує географія українського народу, християнська традиція та єдиний історичний процес, основу якого впродовж останніх століть становили прагнення українського народу до здобуття державності; 3) суттєва диференціація політичних настроїв та поширення сепаратизму є переважно наслідком зовнішнього втручання та негативного інформаційного та соціально-економічного впливу деструктивних внутрішніх середовищ, виявлення та усунення яких мусить бути складовою внутрішньої геополітики.

НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ І ГЕОПОЛІТИЧНОГО МИСЛЕННЯ НАПРИКІНЦІ XX - ПОЧ. XXI СТ.

2.1. ► Поглиблення неефективності системи міжнародних відносин як відображення неупорядкованості в геополітичних взаєминах

Індикатором визначення рівня організованості й впорядкованості сучасного глобального політичного світоустрою є ступінь ефективності чинної системи міжнародних відносин, її здатності адекватно реагувати на різні геополітичні виклики. Оскільки в світі зростає міжнародно-політична напруженість, збільшується кількість за давнених суперечностей та нових невіршених проблем, то висновки щодо роботи міжнародних інститутів не можуть бути задовільними, засвідчуючи, що сучасна система міжнародних відносин перебуває в процесі трансформування, певного функціонального розбалансування та стратегічно-ідеологічної невідзначеності. До того ж, вона не має належних правових важелів для подолання реальних суперечностей не лише в політичній та економічній сферах, але й у питаннях міграції, екології й природокористування.

Для розуміння того, чому регуляторні можливості сучасної системи міжнародних відносин обмежені, важливо простежити еволюцію її засадничих принципів та практичних підходів. Отже, формування сучасної системи міжнародних відносин, як і попередньої, Версальської (1919–1939), окреслене сумним досві-

дом світової війни, потребами подальшого недопущення подібних глобальних катаклізмів, а її основи були обговорені на Ялтинській (лютий 1945 року) і Потсдамській (липень–серпень 1945 року) конференціях трьох провідних держав-переможниць (Великої Британії, СРСР, США), що, зрештою, і визначило її назву. Організаційним підсумком формування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин стало створення у 1945 році на конференції у Сан-Франциско Організації Об'єднаних Націй, а однією з 51 країн-засновниць цієї організації стала Українська РСР¹.

Статут ООН відобразив значний прогрес у налагодженні рівноправних міждержавних взаємин. У формуванні їхньої нової ідеології важливу позитивну роль зіграла спільна декларація Великобританії і США від 1941 року, у якій було констатовано відмову двох великих держав від нових територіальних набутоків за результатами війни, готовність надати самовизначення народам і країнам, які стали жертвами агресії. Нові засади міжнародних відносин відображені в утвердженні основних принципів міжнародного права, що прописані в статуті ООН, а пізніше були підтверджені і розширені у Декларації Генеральної асамблеї ООН від 1970 року: принцип суверенної рівності держав, принцип незастосування сили і загрози сили, мирного розв'язання міжнародних спорів, невтручання у внутрішні справи, добросовісного виконання міжнародних обов'язків, принцип співпраці держав, принцип самовизначення народів і націй. І хоча деякі з цих принципів мали більше декларативний характер, все ж вони стали проявом певного ідеалізму в міжнародних відносинах, дуже необхідного для створення атмосфери довір'я, забезпечуючи також і деякі позитивні практичні територіально-політичні результати. Тому попри деякі негативні ознаки початкового періоду (західні держави змирилися з тим, як СРСР нав'язав Східній Європі комуністичні політичні режими, добився видачі опозиційних до більшовицького режиму громадян) посилення на принцип самовизначення націй відкрило дорогу для розпаду колоніальних систем. Разом з тим, виділення провідної ролі в формуванні структур ООН найбільших держав-переможниць у Другій світовій війні заклало певні організаційні перешкоди. Це насамперед стосувалося і стосується Ради Безпеки

¹ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. К.: Генеза, 2006. 240 с.

ООН – основного органу цієї організації, завданням якого є вирішення питань миру та безпеки в світі. Нерівноправність членства в цій організації (п'ять постійних членів з правом вето (Велика Британія, Китай, СРСР (1991 року його місце успадкувала Росія), США, Франція) та десять непостійних, що обираються на два роки від регіонів світу) закладає можливість блокування процесу прийняття рішень в найбільш відповідальні моменти.

Холодна війна, яка розпочалася вже в 1946 році, та біполярне протистояння (США і західні держави, СРСР й сателіти) відсунули на задній план елементи повоєнних ідеалістичних підходів у міжнародних відносинах, а основним їхнім регулятором залишився чинник жорсткого взаємного силового поборювання, яке проявлялося у прагненні двох наддержав до геополітичного контролю над якомога більшими територіями через створення залежних режимів, спричиняючи широкі смуги і вогнища конфліктних ситуацій. Хоча іноді баланс силових впливів забезпечував й відносну геополітичну стабільність в окремих міжнародних районах.

Особливо деструктивний характер у контексті підвищення ефективності чинної системи міжнародних відносин у той час мали підривні дії колишнього Радянського Союзу, який, здійснюючи «експорт революції», цілеспрямовано дестабілізував політичну ситуацію в різних країнах та регіонах світу з метою створення маріонеткових тоталітарних комуністичних режимів. Спроби залежних країн вийти з силового поля СРСР каралися дуже жорстоко: придушення в 1956 році повстання в Угорщині, у 1968 році – в Чехословаччині, запровадження воєнного стану в Польщі (1981 р.). У 1979 році СРСР здійснив й відкриту воєнну агресію проти суверенної держави, ввівши війська в Афганістан.

З огляду на побоювання щодо ревізії кордонів у Європі та все більшу важливість захисту прав громадян у тоталітарних державах, у 1975 році на Нараді з безпеки і співробітництва в Європі були утверджені ще три міжнародно-правові принципи, які поширилися на держави, що підписали Заключний акт Гельсінських угод, – непорушності кордонів держав-учасниць, територіальної цілісності держав, загальної поваги до прав людини й особистих свобод громадян¹. Вони відобразили вже дещо інші пріоритети у

¹ Ватрас В. А. Загальновизнані принципи і норми міжнародного права як джерела публічного та приватного права // Приватне право і підприємництво. 2016. Вип. 15. С. 162–166

міжнародних відносинах і в ідеологічній боротьбі, насамперед розуміння необхідності ще більшої стабілізації державних кордонів, попередження реваншистських підходів до їхнього перегляду, а також прагнення Заходу ідеологічно послабити тоталітарні комуністичні режими через акцентування уваги на правах людини. Водночас обом таборам було вигідно відсувати у тінь питання політичних прав народів, а тому нові принципи суперечили принципу самовизначення народів і націй.

Після краху СРСР і двополюсної геополітичної системи здавалося б виникли дуже сприятливі можливості подальшої оптимізації міжнародних взаємин у напрямі унеможливлення імперської агресії, силового диктату, вдосконалення системи колективної безпеки. Найбільш сприятливими на той час були й передумови щодо реформи Ради Безпеки ООН в напрямі розширення кількості постійних й непостійних членів, зокрема включення до їхнього складу таких великих держав-регіональних лідерів, як Бразилія, Індія, Німеччина, Японія, обмеження або й усунення права вето, а відтак – й функціонального зміцнення цієї структури.

Однак, через американські амбіції до глобального верховенства, російські реваншистські прагнення до відновлення імперії, претензії Китаю на своє особливе місце в геополітичному світоустрої, а також загалом – з огляду на домінування глобалістської постмодерної геополітичної свідомості в середовищі провідних західних держав, цього не сталося. А тому конструктивного реалізму та ідеалізму в міжнародних відносинах на постбіполярному світовому просторі загалом не побільшало. Водночас зростала кількість гібридних війн, коли держава-агресор досягала своїх воєнних цілей за допомогою найманців, незаконних збройних формувань, диверсійних груп тощо. І хоча такі прийоми ведення війни відомі ще з найдавніших часів, все ж їхнє застосування стало масовим саме в період постмодерну. Особливо активно практикували ці підступні засоби протягом всієї своєї історії спецслужби СРСР, згодом й Росії. Окрім того, на початку 90-х років XX ст. відбулося вторгнення Іраку в Кувейт з метою анексії цієї держави. Пострадянська Росія задля збереження своїх геополітичних впливів, а згодом і задля відновлення імперії почала активно створювати самопроголошені політичні утворення (спочатку так звану «Придністровську Молдавську Республіку» (1991 р.), на частині державної території Молдови), а згодом й «Республіку Абхазію» (2008 р.) та «Республіку

Південну Осетію» (2008 р.) на частині державної території Грузії та так звані «Донецьку Народну Республіку» та «Луганську Народну Республіку» (2014 р.) на відторгнутих від України землях.

На основі детального аналізу питань безпеки за країнами та регіонами світу Р. Р. Сливка зробив висновки, що з початку ХХІ ст. суттєво зросла й загальна кількість внутрішніх територіально-політичних конфліктів з участю міжнародних чинників¹, що свідчить про характерну для постмодерну зовнішньополітичну гібридизацію й внутрішніх збройних конфліктів. Загальна кількість таких конфліктних ситуацій у світі з початку ХХІ ст. коливалася від тридцяти до сорока. Основними районами їхнього зосередження були і є країни російської політичної експансії (держави Південного Кавказу, Молдова, Україна, Сирія, Лівія та деякі ін.), найбільш етнічно поліареальні та мозаїчні в релігійно-конфесійному відношенні райони Європи, Африки та Азії з несформованими чи неусталеними етнополітичними та релігійно-політичними системами. І знову ж таки, як підтверджує Р. Р. Сливка, «в сучасній системі міжнародних відносин помітною є криза, яка не дає змоги створити ефективні механізми запобігання, нейтралізації та досягнення миру в умовах інтернаціоналізованих внутрішніх конфліктів»². Тобто реальною є потреба зняття деструктивних зовнішньополітичних впливів на перебіг політичних взаємин у багатьох країнах і створення передумов запобігання та нейтралізації збройних конфліктних ситуацій.

Водночас виконання Радою Безпеки ООН своїх функцій упродовж останніх десятиліть ставало все більш безрезультатним через використання постійними членами, насамперед Росією, права вето. Тому можливості застосування необхідних миротворчих і силових, але легітимних з позицій міжнародного права, варіантів розв'язання назрілих проблем були обмежені. В деяких критичних ситуаціях, коли реальною була загроза етнотциду, зокрема, албанців Косово в тодішній Союзній Республіці Югославії, НАТО в 1999 році провело воєнну операцію, але без санкції РБ ООН. Дії НАТО привели до виведення сербських військ з Косово, але були сприйняті міжнародною громадськістю неоднозначно з огляду на значні руйнування та жертви мирного населення. За результатами

¹ Slyvka R. Dynamics of territorial and political conflicts in the world // Часопис соціально-економічної географії, 2016. № 21 (2). С. 26–40.

² Там само. С. 33

операції в Косово спочатку було введено миротворчий контингент, а в 2008 році – проголошено державний суверенітет Косово, що було певним відходом від попередніх домовленостей і від засад ООН, але стало результатом принципової неможливості перебування Косово та Сербії в одній державі. Ще раніше, у 1995 році, НАТО проводило військову операцію в Боснії та Герцеговині, але за згоди Генерального секретаря ООН, наслідком чого стало підписання угоди всіма конфліктуючими сторонами про створення в цій країні триетнічної федерації.

Отже, нові важливі геополітичні зміни, зокрема, розпад СРСР, СФРЮ, крах двополюсної системи глобального протистояння, утворення низки невизнаних держав, проголошення незалежності Косово, анексія Росією Криму й окупація частини Донеччини внесли суперечливі моменти в саму сутність сучасної системи міжнародних відносин та створили вже нові міжнародно-правові прецеденти. З огляду на це, дехто з фахівців-міжнародників, насамперед російських та москвоцентричних, вважає, що Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин у 1991 році перестала функціонувати з розпадом СРСР та крахом двополюсної системи¹. Але такі висновки надто категоричні, враховуючи й збереження наявних міжнародних інститутів та основних, раніше обґрунтованих, міжнародно-правових принципів. Тому логічно лише ставити питання про те, що сучасна система міжнародних відносин увійшла в фазу суперечливих трансформувань, від результатів яких залежатиме вирішення чи, навпаки, ускладнення основних геополітичних вузлів. Очевидно, що позитивне завершення цього процесу потребує й організаційної модернізації, і внесення суттєвих принципово-методологічних коректив у підходах до розв'язання різних конфліктів та суперечностей.

Але ефективному оновленню сучасної системи міжнародних відносин аж ніяк не сприяють такі установки постмодерного геополітичного мислення, як прагнення вирішувати різні міжнародні проблеми не через чинні міжнародні організації, а в результаті кулуарних домовленостей чи на різних неформальних закритих зустрічах (форумах, клубах (G7, G20) та ін.). Ця таємна і не зовсім прозора дипломатія може видаватися такою, що дає швидкі

¹ Кабардин М. С. Ялтинско-Потсдамская система международных отношений: создание, развитие и прекращение ее действия // Молодой ученый. 2014. № 11 (70). С. 305–307

результати, але, разом з тим, вона створює різні небезпечні прецеденти, несе загрози щодо прийняття рішень, які суперечать нормам міжнародного права, відкриває шлях для політичного волюнтаризму і навіть авантюризму, включаючи і здійснення різних підричних дій, які порушують суверенітет держав.

Важлива прикмета геополітики постмодерну – це вирішення різних політичних завдань через формування домінуючого інформаційного впливу, який досягається нав'язуванням необхідних смислів, ідеологічних цінностей, історичних стереотипів у процесі використання різних маніпулятивних технологій, насамперед на телебаченні та в соцмережах. Складовою інформаційних диверсій у реалізації деструктивної геополітики в області історичної пам'яті стала також дискредитація авторитетних для певної країни особистостей, історичних постатей і подій. Одним з найбільших полігонів всебічних інформаційних атак з метою недопущення формування в державі цілісного узгодженого погляду на історію стала Україна. Тому багато держав ставлять питання про інформаційну безпеку. Але не всі питання захисту інформаційного простору від деструктивних впливів можна вирішити на національно-державному рівні. Наприклад, нагального міжнародно-правового впровадження потребують такі складові інформаційної політики, як протидія масштабним кібератакам та масованому поширенню дезінформації.

У контексті зміцнення міжнародної безпеки та з огляду на широке поширення культурно-політичних конфліктів, потребує суттєвого вдосконалення передусім міжнародне право щодо регулювання різних аспектів політизації етнонаціональних та релігійно-конфесійних взаємин. Це стосується конкретизації принципу права націй на самовизначення, який хоча формально і зберігся у міжнародному праві, але після утвердження принципів непопорушності кордонів держав-учасниць та територіальної цілісності держав його застосування у міжнародно-правовій практиці стало вкрай розмитим. Взаємозаперечність цих принципів особливо гостро проявилась на пострадянському просторі та на Балканах. Ще складнішим, але необхідним є міжнародно-правове регулювання різних аспектів політизації ісламу.

2.2. ▶ Сучасні глобальні територіально-політичні процеси й типи геополітичної свідомості періоду постмодерну: суперечлива динаміка співвідношень

Що визначає суть сучасного глобального політичного світоустрою та перспективи його подальшого розвитку? У відповідь на це непросте запитання можна назвати багато чинників. Але, абстрагуючись від опосередкованих впливів, основними з них є два: 1) домінуючі типи геополітичної свідомості, за якими стоять прагнення практичної реалізації через різні територіально-політичні зміни та 2) об'єктивні тренди територіальних соціально-політичних процесів (зміни на політичній карті світу, поширення нових політичних явищ, поява і зміна політичних сил, конфліктних ситуацій тощо). Ці чинники різною мірою взаємопов'язані, іноді взаємодоповнюювані, але часто є і такими, що суперечать один одному.¹

Серед різних типів геополітичної свідомості в середовищі провідних верств держав Заходу наприкінці ХХ ст. домінуючими стали різноманітні варіанти *глобалізму*, тобто ідеології, в основі якої бачення політичного розвитку як неухильного утвердження ліберальної демократії в усьому світі (і під егідою США, і без акцентування на американському верховенстві), пріоритетності різних наддержавних структур як у ході соціально-економічної інтеграції, так і через створення міждержавних територіально-політичних об'єднань. Крайньою формою глобалістської геополітичної свідомості став *мондіалізм* – політичний рух за створення загальносвітових політичних структур як альтернативи національно-державним, у тому числі й світового уряду.

Чому саме глобалізм став провідним типом геополітичної свідомості західних еліт? Очевидно, тут *позначились постмодерні ілюзорні уявлення щодо можливості конструювання у бажаному для себе напрямі всіх соціально-політичних реалій*. Мовляв, якщо є мета, то сконструювати можна практично все. Були також ілюзії

¹ Дністрянський М. С. Чи можливо узгодити установки геополітичної свідомості та глобальні геополітичні тренди // БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики, 2019. № 4. С. 37–43

про те, що створення глобальних політичних структур, поступове усунення різних культурних відмінностей приведе до зменшення ймовірності виникнення конфліктних ситуацій. Це вже було проявом ірраціонального страху будь-яких форм етнополітичної активності. Окрім того, політичним елітам постмодерного суспільства споживання, яке утвердилося насамперед у середовищі розвинутих держав, глобалізм став економічно й політично вигідним, оскільки забезпечував їм низку переваг перед країнами так званої економічної периферії.

Практичною опорою глобалістського геополітичного мислення в Західній Європі стали організаційні та управлінські успіхи Європейського Союзу, а в США – зростання військово-політичної й економічної значущості цієї держави разом з широким колом своїх союзників в усіх частинах світу. Причому глобалісти наполягають на подальшій трансформації ЄС у напрямі до створення конфедеративної держави, що не підтримується багатьма політичними середовищами національних європейських держав. У концептуальному аспекті всі напрями глобалістського геополітичного мислення спиралися й спираються на об'єктивність процесу глобалізації, який найбільше проявляється в зростанні економічної й соціально-екологічної взаємозалежності країн світу, уніфікуванні культурних підходів й стандартів, всебічному комунікаційному зближенні населення держав.^{1 2}

Але дуже скоро помітною стала геополітична ілюзорність глобалістичних прожектів, бо й сама глобалізація не є одновекторним трендом уніфікування стандартів життя, а, як це не парадоксально, приховує в собі і протилежні тенденції, тобто перебіг і результати глобалізації все ж диференційовані за сферами життєдіяльності людей і мають різні геополітичні наслідки. Так, в економічній сфері, через велику роль міжнародних банківсько-фінансових систем, транснаціональних корпорацій, наростання глобальної взаємозалежності проявляється найбільш випукло. Такі тенденції супроводжувалися нав'язливим формуванням різного рівня міжнародно-регіональних об'єднань, що вимагало і міждержавного політичного зближення. Отже, в економічній сфері процеси

¹ Білорус О. Економічна система глобалізму. Монографія. К.: КНЕУ, 2003. 378 с.

² Яценко Б. П., Бабарицька В. К. Країнознавство: основи теорії. К.: Либідь, 2009. С. 60–74

глобалізації на сьогодні є домінуючими, що однак не викликає всезагального захоплення, а є предметом різнобічної критики, адже глобалізаційні економічні процеси збільшують економічну і політичну значущість великих світових економік і водночас зменшують соціально-економічні можливості невеликих держав, їхню економічну й політичну самостійність. Окрім того, великий розмах економічної глобалізації – це постійна загроза дестабілізації ситуації в результаті локальних провалів в якійсь економічній сфері чи країні. Інакше кажучи, поглиблення глобальної економічної взаємозалежності призводить до збільшення вразливості національних економік, а звідси – зростання популярності ідей *економічного націоналізму*.¹

В інших сферах (політичній, культурній) наслідки глобалізаційних процесів неоднозначні. Так, сподівання деяких ідеологів на те, що в результаті глобалізації буде остаточно «подолана національна ідентичність»² й різнобічні культурні відмінності виявились не лише безпідставними, а, навпаки, саме під впливом інформаційно-комунікаційної інтеграції глобального поширення та утвердження набули ідеї національного самовизначення, захисту прав етнопонаціональних спільнот і груп, збереження етнокультурної самобутності. Тому цілком безпідставними є сподівання на те, що глобалізація дасть змогу відсунути на задній план етнопонаціональний та релігійний чинники і витворити якісь нові «глобальну», «континентальну» чи «субконтинентальну» ідентич-

¹ Ерік С. Райнерт. Як багаті країни забагатіли... і чому бідні країни лишаються бідними. – К.: Темпора, 2014. 444 с.; Глушко Т. П. Перспективи економічного націоналізму в умовах глобальної цифрової революції // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 7 : Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 38(51). С. 211–220.

² «Як подолати національну ідентичність?» – так ставить питання Е. Сміт у книзі «Національна ідентичність» (1994), що для прихильників історично об'єктивного походження національних спільнот видається вкрай некоректним. причому Е. Сміт належить до авторів, які ще визнають деякі об'єктивні підстави національної ідентичності. Разом з тим, переважно лише як особливий конструкт часів модернізму чи продукт колективних уявлень розглядають нації та національно-політичні проблеми такі популяризовані постмодерні автори, як Р. Брубейкер («Переображений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі.» (2000), Е. Геллнер («Націоналізм» (1997), Б. Андерсон (Уявлені спільноти, 1983) та ін.

ності. Часто, навпаки, глобальне поширення успішного досвіду національних держав і національних культур унаслідок комунікаційного зближення стимулює політичні рухи народів з низьким ступенем самосвідомості і до боротьби за збереження своєї культурної самобутності, і навіть до створення своєї державності. Деструктивною є і сама спрямованість на тотальне уніфікування і нерозуміння того, що втрата самобутніх ознак культури – це велика загальнолюдська втрата. Окрім того, як справедливо вважає український географ Т. В. Панасенко, «етнічна різноманітність є необхідною передумовою існування людства. Завдяки етнічним відмінностям людство зберігає можливість повноцінно здійснювати свій культурогенез».¹

Не сприятимуть оптимізації територіально-політичної ситуації в світі й практичні кроки глобалістів до уніфікування всіх культурно-ментальних цінностей та стандартизації самого стилю життя, які можуть мати різною мірою нав'язливий характер, набуваючи ознак, умовно кажучи, «ліберального тоталітаризму». Небезпечними є і прагнення глобалістів применшити під різними гаслами роль системи національних держав,² ураховуючи те, що саме вона має на сьогодні структуроформуюче значення в територіально-політичній організації людського суспільства, фактично є її каркасом. Тому всі спроби нівелювання ролі національних держав несуть загрозу порушити геополітичну рівновагу в сучасному світі, його стабільність, поглибити невизначеність і хаос.

Не відповідали й не відповідають глобалістському типові геополітичної свідомості такі об'єктивні територіальні процеси, як широке поширення політичних рухів за суверенні права етнонаціональних спільнот і груп, зокрема, розпад упродовж 90-х років ХХ ст. Чехословаччини і таких комуністичних імперій, як СРСР і Югославія, та створення низки національних держав, етнонаціональних федерацій, зокрема, Бельгії, та багатьох етнонаціональних автономій. Ці події засвідчили наявність і впливовість іншого типу геополітичної свідомості – національно-державницького, принципові ознаки якого суперечать глобалістському геополітичному мисленню.

¹ Панасенко Т. Етнос та ландшафт: аспекти взаємодії / Ландшафти і сучасність: зб. наук. праць. Київ; Вінниця, 2000. С. 174.

² Наприклад, іноді це роблять під гаслом «Європа регіонів». Див., зокрема: Сліпецька Ю. М. Від Європи держав – до Європи регіонів: трансформація ідеї державного суверенітету // Грані. 2015. №12 (1). С. 69–73

Національно-державницький тип геополітичної свідомості, який започаткували ідеї Й.-Г. Гердера (1744–1803), Д. Мадзіні (1805–1872), багатьох ін. відомих філософів, політиків та науковців і який спирається на політичні потреби й інтересів організованих народів, проявився в прагненнях політичної реорганізації світу з урахуванням географії етнічних націй. Реалізація цих ідей упродовж XIX–XX ст. докорінно змінила політичну карту світу, насамперед Європи та Азії, забезпечивши створення багатьох національних держав, головними ознакам яких є: 1) особливі історично-генетичні засади (сформувався або безпосередньо внаслідок етнополітичного самовизначення, або внаслідок об'єднання різних державних утворень на єдиній етнонаціональній основі); 2) характерна територіальна структура (в основі державної території – ареал розселення державоформуючого етносу); 3) чітко виражене культурне обличчя, характерні ознаки якого також визначає культура державоформуючого етносу.¹

Про державотворчий потенціал етнонаціонального чинника свідчить не лише формування значної кількості національних держав упродовж XIX–XX ст.², але й утворення, особливо після Другої світової війни, етнонаціональних федерацій та етнонаціональних автономій в унітарних державах. Зокрема, на європейському субконтиненті Італія у 1945 році надала автономію області Валле-д'Аоста, в 1948 році – Південному Тиролю (Трентіно-Альто-Адідже), Сардинії, у 1963 році – області Фріулі-Венеція-Джулія; Іспанія у 1977 році надала автономію Каталонії, а у 1978 році – Країні Басків і Галісії. У 1982 році розширеного самоврядування добилася в складі Франції Корсика. Автономними правами в складі Данії з 1948 року користуються Фарерські острови, а з 1979 року Гренландія³. З проведенням виборів до парламенту зроблено кроки на шляху до автономізації Шотландії в складі Великої Британії. А упродовж 1970–1993 років Бельгія поступово трансформова-

¹ Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Монографія. Львів: Літопис; Видавничий центр АНУ імені Івана Франка, 2006. С. 43.

² Дністрянський М. С. Етнонаціональний чинник у геополітичних процесах: глобальні виміри і неадекватні інтерпретації // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. міжн. відн. Вип. 7. 2002. С. 20–27.

³ Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. К.: Основи, 1996. 420 с.

лась у федерацію, організовану за етнонаціональним принципом. Отже, динаміка етнополітичних процесів, тобто наростання хвилі формування національних держав, етнонаціональних федерацій, етнонаціональних автономій, насамперед у Європі й Азії, переконливо засвідчує, що *тенденція до відповідності, з одного боку, територіально-політичного устрою сучасного світу, важливими складниками якого є державні території, державні кордони, а з іншого – етногеографічної структури людства, територіальними підрозділами якої є етнічні території, етнічні межі тощо, має закономірний характер і простежується впродовж декількох останніх століть*. Водночас закономірним є й диференційований перебіг етнополітичних процесів у регіонах світу, що особливо помітно проявляється в регіонах з автохтонним населенням та в регіонах переселенського типу.¹

Етнополітичні рухи зіграли важливу роль і в процесах деколонізації. Однак зазначимо, що, хоча сам процес деколонізації іноді прискорювався під дією етнополітичних вимог, його не можна ототожнювати з етнонаціонально-визвольним рухом, адже в процесах деколонізації багатьох регіонів важливу роль відіграли проекти творення т. зв. «територіальних націй» на основі колоніальних володінь, що не спиралися на етногеографічні реалії, а основними рушійними силами деколонізації були поліетнічні колоніальні еліти. Отже, зіставлення політичної та етнічної карт свідчить, що більшість держав Європи й Азії, їхня внутрішня державно-територіальна організація є результатом складних процесів етнополітичної активізації і консолідації населення. З іншого боку, формування модерних національних держав, у розпорядженні яких є великі засоби та важелі впливу, безперечно, стало потужними чинником творення яскравих національних культур, які становлять основу різноманітного культурного багатства світу.

Розвиток подій засвідчив конструктивну геополітичну роль та глобальне значення ідеї національної держави і в тому, що вона значно обмежує територіальну експансію, зменшує небезпеку постійних зіткнень щодо територіального перерозподілу залежних країн чи сфер впливу. Саме утворення національних держав за-

¹ Дністряньський М. С. Закони геополітики: історичні міфологеми, ідеологічні установки чи реальні глобальні тренди // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Географічні науки, 2013. № 16. С. 165.

безпечило територіально-політичну стабілізацію багатьох міжнародних районів світу, особливо європейських.

Впливовість національно-державницького типу геополітичної свідомості і на сьогодні є найбільш помітною в регіоні Центральної і Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, хоча наявність національно-політичних рухів за незалежність чи за створення широкої національної автономії є характерною і для інших частин світу, що потребує не їхнього огульного осуду як чогось вкрай небезпечного, а пошуку конструктивних зважених варіантів вирішення проблем з урахуванням конкретних етногеографічних реалій. Наприклад, Західній Європі такими є політичні рухи за незалежність Каталонії та Шотландії, в Канаді – Квебеку, в Західній Азії – Курдистану та ін. Прихильники пріоритетності ідей національно-державного розвитку в Європі виступають проти трансформації ЄС в конфедеративну державу, а бачать це об'єднання як систему національних держав. Підтримка ідей пріоритетності національно-державного розвитку, що поєднується з антиглобалістською риторикою, є помітною також у діяльності різних політичних партій розвинутих європейських держав, а ще – національно-визвольних рухів. Тут необхідно зазначити, що національно-державницький тип геополітичної свідомості не має нічого спільного з расизмом, шовінізмом, регіональним сепаратизмом, нацизмом, ксенофобією, які ґрунтуються на зовсім інших ідеологічних засадах, але які не обґрунтовано пов'язують з національно-державницькими підходами з метою їхньої дискредитації, безпідставно об'єднуючи в одне поняття «націоналізм» та надаючи йому негативні політичні оцінки. Хоча, як справедливо вважає український етнолог М. П. Тиводар, націоналізм як «природне і відкрите демонстрування, відстоювання і захист етносами своєї самобутності і неповторності, устремління до державно-політичної незалежності... живе у кожному етносі»¹. Разом з тим, «націоналізм – це нейтральний феномен, який можна використати як інструмент прогресу, визволення і розбудови нації. Неможливо і безглуздо протиставляти етноси і людство, національну множинність і вселюдську єдність. А оскільки нації – це соціально-політичний стан етносів, а поза ними не жила, не живе і не житиме жодна людина, то націоналізм існуватиме, поки існуватиме людство»².

¹ Тиводар М. П. Етнологія. Львів: Світ, 2004. С. 158.

² Там само. С. 159.

У свідомості політичних еліт деяких країн світу, насамперед російських, в період постмодерну знову домінуючим став *великодержавницький, імперський тип геополітичної свідомості*, згідно з яким ідеалом державного розвитку є створення великої імперії та забезпечення її міжнародного домінування. Але в *постмодерних умовах великодержавницька геополітична свідомість зазнала формальних змін, ховаючи свою сутність за ідеями необхідності конструювання «великих політичних просторів» з посиланнями на різні надумані соціально-економічні, культурні чи політичні потреби*. В цих питаннях неоімперіалізм іноді поєднується з глобалістською пропагандою.

Ще одним інструментом великодержавницької геополітичної пропаганди, передусім російської, є використання терміна «суперетнос» для позначення різних великих і неоднорідних географічних груп населення¹, суть яких фактично немає нічого спільного з природою етнонаціональних спільнот (наприклад, «євразійський суперетнос», «радянський суперетнос», «слов'янський суперетнос» та ін). Цим самим закладається обґрунтування різних моделей експансії. Мовляв, якщо є «євразійський суперетнос», то чому не бути «євразійській наддержаві»?

Але утворення і функціонування імперій завжди супроводжувалося політичною конфліктністю через те, що їхнє утвердження суперечить інтересам різних територіальних груп населення, адже держави імперського типу, – це абсолютно неорганічні утворення, основані на насильному утриманні підневільних етнокультурних й релігійних спільнот, країн та регіонів. Загроза втрати самобутності внаслідок насильницької асиміляції та неможливості політичного волевиявлення автохтонних, але не домінантних народів зумовляють перманентні конфлікти по лінії центр – іноетнічні чи інорелігійні регіони чи центр – історичні регіони і як наслідок – великі етнокультурні і етнополітичні втрати. З огляду на глибинні принципові суперечності збереження цілісності великодержав імперського типу можливе лише на основі утримування величезного багатоступінчастого бюрократичного апарату та силових структур, що фактично унеможлиблює демократичний розвиток і рано чи пізно завершується революційними змінами. З огляду на, це

¹ Див.: Гумилев Л. Етногенез и биосфера Земли. М.: Гидрометеиздат, 1990. 526 с.

розпад імперій – закономірна тенденція їхнього розвитку, а тому в сучасному світі яскраво виражених імперій залишилося небагато. Окрім того, імперіалізм – це і неефективність управління, це і величезні диспропорції у відношенні центр і периферія, в результаті чого відсталого глушиною стають великі простори. В контексті міжнародної безпеки очевидно, що імперіалізм і великодержавництво – це постійна загроза глобальних конфліктів та зіткнень. Головно саме вони і спричинили найбільші катаклізми ХХ ст. – світові війни. Тобто й інтереси міжнародної безпеки та стабільності, й реальні суспільно-територіальні процеси суперечать імперському типові геополітичної свідомості.

Суперечливим і гібридним варіантом геополітичного мислення залишаються ідеї різних *пан-рухів* (пантюркізму, панславізму, панарабізму та ін.), які мають давню передісторію і поєднують елементи національно-державницької та імперської геополітичної свідомості. Ідеї політичної поєднаності споріднених у мовно-культурному аспекті народів спочатку були проявом зростання їхньої самосвідомості і політичних прагнень, але згодом ці ідеї використовували великі держави, зокрема, Російська та Османська імперії, для свого можливого розширення чи зміцнення геополітичних позицій. На сьогодні геополітичне значення таких пан-рухів є мінімальним, хоча за певних умов може відбутися їхнє відродження. Але в будь-якому випадку сподівання на те, що ототожнення людей з такими пан-рухами може стати альтернативою національній ідентичності, як це припускає Е. Сміт, аналізуючи варіанти «подолання національної ідентичності», є цілковито безпідставними.¹ Ілюзорність таких припущень переконливо підтвердив, зокрема, розвиток подій упродовж 90-х рр. ХХ ст. у не випадково колишніх Чехословаччині та Югославії, демографічну основу яких становили культурно близькі західно- та південнослов'янські етнічні спільноти, засвідчуючи, що саме етноси (нації) є і будуть основними одиницями етнонаціональної структури.

Водночас у багатьох країнах Азії та Африки в другій половині ХХ ст. почав утверджуватися *релігійно-державницький* (як *різновид – релігійно-наддержавницький*) тип геополітичної свідомості, в основі якого формування системи переконань щодо необхідності самовизначення територій на основі релігійної чи конфесійної

¹ Сміт Е. Національна ідентичність. К.: Основи, 1994. С. 149

ідентичності, що головню стосується ісламу. Такі ідеї підштовхнув прецедент поділу в 1947 році єдиної британської колонії Індії на суверенні держави, сформовані за релігійною однорідністю – індуїстську Індію та мусульманський Пакистан (сучасні Пакистан і Бангладеш). На основі релігійних відмінностей Східного Тимору від Західного та Індонезії загалом в 2002 році була проголошена держава Східний Тимор з великим переважанням християнського населення.

На сьогодні ситуація з політизацією релігійних відносин ускладнюється тим, що ідеї реорганізації політичної карти світу за релігійними ознаками є складовою ісламського фундаменталізму – радикальної релігійно-політичної доктрини, в основі якої, попри відмінності різних течій, є зростання соціальної ролі ісламу та прагнення організувати політичне життя згідно з канонами цієї релігії¹. Політичну радикалізацію ісламу підштовхнули різнобічні уявлення про несправедливе становище ісламських країн у сучасному глобалізованому світі, розчарування тенденціями морально-культурних відносин у багатьох світських державах, підтримка США та іншими західними країнами Ізраїлю на фоні невирішеності проблеми державності Палестини та низка інших соціальних та економічних причин. Наслідками такої політичної активізації ісламських середовищ стало утворення як низки радикально-політичних рухів, які часто вдаються до тероризму, так і намагання створити різні маргінальні територіально-політичні утворення як, наприклад, так звана «Ісламська держава Іраку і Леванту». Поширеними також є і відносно помірковані політичні рухи за реорганізацію та політичне трансформування багатьох держав з переважанням або значною часткою мусульман на основі різних ідей ісламського фундаменталізму.

Релігійно-геополітичний тип свідомості жорстко протистоїть тенденціям культурної та соціальної глобалізації, але в прагненні до створення ісламських наддержавних, наднаціональних державно-політичних утворень, в ідеях панісламізму, іноді поєднується з імперським та глобалістським геополітичним мисленням, що водночас суперечить національно-державницьким підходам

¹ Курілло В. Є, Семусева Д. І. Політичний вектор ісламу // Наукові праці : наук.-метод. журнал. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Т. 248. Вип. 236. Політологія. С. 22–26

організації політичного життя.¹ Тому з огляду на такі тенденції в багатьох регіонах Азії та Африки політизація ісламу водночас жорстко конкурує і певною мірою поєднується з іншими типами геополітичної свідомості.

Політизація ісламу, характерна для сучасних постмодерних часів, супроводжується у багатьох випадках зростанням соціально-політичної напруженості і збройних конфліктів, основними джерелами яких є протистояння зі світською владою держав, а також антагоністичні відносини основних груп мусульман – шиїтів та сунітів. Загрозливий характер мають також прагнення до створення ісламських великодержав (халіфатів, еміратів), що вже несе загрозу ревізії усталених державних кордонів. Оскільки ісламсько-фундаменталістський тип геополітичного мислення не має в своєму розпорядженні розроблених моделей узгодження політичних інтересів різних релігійно-конфесійних та етнічних груп населення між собою та з державою загалом, то на сьогодні його активне поширення є суттєвим викликом принципам і перспективам безконфліктного територіально-політичного розвитку світу. Але треба наголосити, що джерелом політичних конфліктів не є іслам як релігія, а саме неузгодженість різних аспектів релігійної активності та політичних взаємин.

¹ Див.: Нагорний С. Політична думка мусульманського суспільства та її вплив на політичну систему в країнах Арабського Сходу // Іслам в його проблемах і трансформаціях. К., 2010. С. 156–164.

ТРАНСФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЙНИХ ТА ПОЯВА НОВИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ У ПЕРІОД ПОСТМОДЕРНУ

3.1. ► Геополітичні прагнення до зміцнення позицій в ієрархічній структурі державно-політичних центрів як чинник зростання геополітичної напруженості

Конкуренція за провідні позиції в глобальній ієрархії державно-політичних центрів має іманентний характер ще з часів великих географічних відкриттів. До середини ХХ боротьбу за геополітичне домінування здійснювало декілька найпотужніших держав-імперій, що визначало й різні територіально-політичні зміни, виникнення й поширення районів політичної напруженості, у тому й збройних конфліктів. Структура і географія політичного лідерства відзначалися помітною динамічністю і не мали впродовж століть застиглого характеру.

Сформована після Другої світової війни жорстка біполярна система міжнародно-політичних відносин ще більше посилила геополітичне протистояння, яке навіть реально загрожувало ядерною війною. Але і після краху СРСР, тобто усунення з політичної карти світу одного з двох головних опонентів, конкуренція за глобальне домінування не припинилася, але почала здійснюватися вже в іншому форматі.

У сучасному світі найбільш виражені суперечності з цього приводу проявляються в тому, що за сукупним геополітичним потенціалом, наявністю широкої мережі союзників реально є лише

одна наддержава, *Сполучені Штати Америки*, які мають у своєму розпорядженні всі потрібні важелі глобального впливу, але за всіма ознаками реальним і неухильним є наближення до рівня американської геополітичної могутності Китаю, який на сьогодні вже є геополітичним лідером міжконтинентального значення. Помітним також є прагнення деяких інших політичних центрів міжрегіонального значення, насамперед Росії, дорівнятися до США за геополітичною впливовістю в окремих сферах міжнародних відносин. Окрім того, у світі вже чітко виділяється низка геополітичних лідерів субконтинентального та міжрегіонального значення, конкуренція між якими та у відношення до більш впливових державно-політичних центрів також загострюється¹. І що важливо: ця конкуренція в період постмодерну може супроводжуватися відкритим ігноруванням як міжнародно-правових засад, так і морально-політичних принципів, а замість прозорості політики й дипломатії на перше місце виходять таємні домовленості та закулісні ігри².

Отже, геополітичне верховенство *Сполучених Штатів Америки* в сучасному світі є беззаперечним як з огляду на демографічний потенціал (близько 330 млн осіб, третє місце в світі), а також і військовий (перший за якістю в світі ядерний арсенал, найпотужніші за озброєнням всі види військ та військово-промисловий комплекс), статусні переваги (постійне членство у Раді Безпеки ООН, членство у «Великій сімці») й організаційні (широке коло союзників), і що особливо суттєво, – найбільші в світі фінансово-економічні та культурно-інформаційні можливості.

Тривалий час, аж до початку ХХ ст., США обмежували свої геополітичні амбіції саме американськими континентами, проголошуючи політику панамериканізму й невтручання у європейські справи згідно з доктриною Дж. Монро³. Але після Другої світової війни ця держава, ставши лідером демократичного Заходу, відкрито виявила наміри щодо максимального розширення свого впливу в різних частинах світу. Водночас одним з основних пріоритетних районів зовнішньої практичної геополітики США був і

¹ Гвоздь В. Новий багатополлярний світ і Україна // БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики, 2019. №1. С. 4–10.

² Дністрянський М. С. Геополітичні суперечності епохи постмодерну і місце України // БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики, 2019. №2. С. 31–45.

³ Дністрянський М. С. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. С. 29

є Близький Схід, Європейський Союз, Центральна-Східна Європа та Азійсько-Тихоокеанський регіон, а всебічна й безпосередня підтримка держави Ізраїль, поряд з надзусиллями щодо забезпечення свого геополітичного верховенства та всесвітнього поширення ліберальної демократії, – її провідними завданнями. Окрім того, США декларують неухильну боротьбу з різними диктаторськими режимами (т. зв. державами-ізгоями, перелік яких час від часу змінюється), а також з поширенням ядерної зброї та міжнародним тероризмом. У цих питаннях важливим інструментом реалізації зовнішньогополітичних інтересів США є найпотужніша військова організація НАТО, членами якої є 30 держав Північної Америки та Європи. Наявність такого широкого кола впливових союзників та найбільш впливової військової організації загалом є однією з основних підвалин американської наддержавної могутності.

Але впродовж XXI провідним позиціям США в економіці почав реально загрозувати бурхливий соціально-економічний розвиток *Китайської Народної Республіки*, яка внаслідок суттєвих досягнень в господарстві та науково-технічній сфері вже має реальні можливості стати другим геополітичним лідером глобального значення. Підставою для цього є також і низка інших передумов, зокрема, той факт, що за демографічним потенціалом Китай займає перше місце в світі (понад 1 млрд. 400 млн осіб), а ще понад 40 млн осіб становлять вихідці з Китаю (т. зв. *хуацяо*), які часто займають провідні економічні й політичні позиції в інших державах і тісно пов'язані з історичною батьківщиною вигідними для неї різнобічними зв'язками. Високі темпи китайської економіки, навіть з урахуванням негативних світових економічних тенденцій, дали змогу Китаю вийти на друге (а за деякими оцінками й на перше) місце в світі за рівнем ВВП, поступаючись ще суттєво високорозвинутим державам за рівнем сукупного виробництва на одну особу. Також найбільшими в світі є золотовалютні резерви Китаю та експортний потенціал цієї держави. Для зміцнення свого міжнародного авторитету Китай має і відповідні статусні можливості, будучи постійним членом РБ ООН і членом ядерного клубу. Український геополітик В. Гвоздь вважає, що за результатами виходу з глобальної світової кризи, спричиненої поширенням коронавірусу COVID-19, Китай ще більше посилить свій геополітичний потенціал.¹

¹ Гвоздь В. Пандемія та криза як фактори геополітики. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://bintel.org.ua/analytics/geopolitics/povernennya-dvopolyarnogo-svitu/>

В основі геополітичних інтересів Китаю в сучасних умовах є, по-перше, усебічний захист зовнішньоекономічних інтересів та створення всіх передумов для збалансованого внутрішньоекономічного розвитку, по-друге, – завершення об'єднання країни.¹ Зауважимо, що в досягненні своїх основних геоекономічних та геополітичних цілей КНР має значні здобутки. Так, успішність реалізації об'єднавчих намірів проявилася в інтеграції Сянгану (Гонконгу) 1997 р. та Аоминю (Макао) 1999 р. на засадах моделі «одна держава – дві системи», яка засвідчила вміння та готовність Китаю знаходити гнучкі геополітичні рішення. Аналогічні підходи КНР застосовує і щодо Тайваню, проте успішність їхньої реалізації залежатиме від тенденцій розвитку цього особливого політичного утворення. І тут важливо, щоб КНР не вдався до спроб насильницького приєднання Тайваню, оскільки це загрожувало початком гострого конфлікту з США та дестабілізації ситуації в Азійсько-Тихоокеанському регіоні загалом. Отже, в умовах постмодерної геополітичної невизначеності загроза різних небезпечних провокацій у взаєминах материкового й острівного Китаю не зменшується.

Безпосередні геополітичні суперечності КНР та США стосуються і ставлення до північно-корейського політичного режиму, який володіє ядерною зброєю та є вкрай непередбачуваним. Намагання США вплинути на КНДР у напрямі ліквідації свого ядерного арсеналу не знаходять належної підтримки з боку КНР.

Далекоглядними є геополітичні інтереси Китаю й щодо колишніх сусідніх пострадянських та посткомуністичних держав, зокрема Росії, які на сьогодні виявляються здебільшого в нарощуванні економічної та демографічної присутності, проте з огляду на деякі історико-політичні передумови (дуже важливі для китайської ментальності), передусім щодо історичної належності до Китаю деяких російських регіонів (Тува, Бурятія, Приморський край та ін.), у перспективі можуть проявитися і в обґрунтуванні територіальних претензій.

Суперечності США та Китаю найбільше проявляються в економічній сфері, тому всі останні американські адміністрації трактували Китай як «стратегічного конкурента», намагаючись і зацікавити цю державу щодо взаємовигідної співпраці, і здійснюючи

¹ Дністрянський М. Геополітика великих держав: порівняльний аналіз інтересів, векторів та конкретних результатів // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр., 2013. Вип. 42. С. 112–121

водночас щодо Китаю політику стримування.¹ Акцентуючи увагу на недемократичності Китаю, відвертою загрозою назвав нарощування цією державою свого сукупного геополітичного потенціалу американський геополітик Р. Каплан: «Китай може перетворитися в «жовту» небезпеку для світової свободи»². Ще більшу стурбованість у США викликає китайська геоекономічна стратегія, в основі якої є жорстка економічна експансія. Використовуючи таку важливу перевагу, як відносно дешеві трудові ресурси, КНР захоплює домінуючі позиції у традиційних та нових секторах економіки, у тому числі й наукомістких, а також на ринках більшості держав світу, зокрема, й американському, розглядаючи економічне витіснення своїх конкурентів не стільки як передумову зменшення їхньої політичної значущості, як нарощування своєї. Тому в останні роки керівництво США, розуміючи, що втрата економічного лідерства – це реальна загроза глобальній геополітичній першості, намагається робити деякі відчайдушні кроки щодо зміцнення своїх економічних позицій, використовуючи різні митні обмеження щодо китайського експорту. Але жорстка реакція-відповідь Китаю може призвести до прямої економічної війни двох світових лідерів, спричинивши й глобальну економічну кризу.

Отже, американсько-китайські взаємини сьогодні суттєво впливають на економічну стабільність світу. І тут важливо, щоб наявні суперечності не набули політичного забарвлення і не стали антагоністичними. Підстав для оптимістичного сценарію розвитку двосторонніх взаємин є достатньо, якщо вдасться уникнути різких волюнтаристських кроків, а це не просто з огляду на еволюцію політичного керівництва постмодерних держав в бік ексцентричної непередбачуваності, поверховості, нереспектабельності, популізму. Треба також зауважити, що обидві найбільші світові потуги є також вразливими щодо різних внутрішньополітичних й внутрішньоекономічних викликів, що потребує об'єктивного моделювання різних варіантів розвитку, адже будь-яке різке послаблення їхніх потенціалів може стати джерелом нових «тектонічних» геополітичних зрушень і можливої появи кризових ситуацій.

¹ Див., зокрема: Вишнеvsька І. Г. Форми і функції стратегії стримування та залучення Китаю у зовнішній політиці США // Вісник НТУУ КПІ. Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць, 2014. № 1 (21). С. 7–11.

² Kaplan R. D. The Geography of Chinese Power // Foreign Affairs, 2010/ Vol. 89. P. 22

Найбільші загрози для світового співтовариства в сучасних умовах є хворобливо-амбітні претензії Росії дорівнятися за своєю геополітичною значущістю до США. Це пов'язано і з її розмірами (найбільша за площею територією), і з історичними передумовами, адже ця держава, як метрополія СРСР, ще порівняно недавно мала наддержавний статус, а також і з величезними великодержавницькими амбіціями, реалізація яких загрожує втратою суверенітету сусіднім державам. Тому на сьогодні Росія – це основний дестабілізатор вже усталеного світового геополітичного порядку.

Основні претензії Росії щодо підвищення своєї глобальної значущості ґрунтуються на великому ядерному потенціалі та на численних збройних силах, а також деяких статусних (постійне членство в РБ ООН) та організаційних перевагах (лідер різних пострадянських об'єднань). Суттєвих економічних аргументів у геополітичній конкуренції Росія має небагато, і вони переважно лише природно-ресурсного характеру (це насамперед значні запаси нафти і газу). Але в своїй геоекономічній політиці, зокрема, через створення сприятливих для себе умов постачання вуглеводнів, Росії вдалося нав'язати залежність багатьом країнам, зокрема, європейським, використовуючи різні вигідні для себе схеми транспортування, цінової політики, а також і прямого економічного шантажу та підкупу.

У процесі розширення політичного впливу, складовою якого є відновлення загальних контурів колишньої імперії, територіальна сфера російської геополітики є дуже широкою: від Арктики й Європейської Півночі через Центральну Європу, Південний Кавказ і Центральну Азію аж до Далекого Сходу. З огляду на імперські стратегічні установки, основні зовнішньо-геополітичні прагнення Росії є такими: 1) якомога більше притягнути до свого державного організму за допомогою економічних, культурно-інформаційних та безпосередньо політичних чинників держави колишнього СРСР, створюючи в перспективі передумови і щодо можливого відновлення в майбутньому російської імперії; 2) посилити вплив на держави-лідери ЄС (Німеччину, Францію, Італію), відтягуючи їх усіма засобами від США; 3) створювати на всіх рівнях передумови для підтягування взаємин із США до рівня паритетних, виявляючи прагнення знову стати полюсом сили глобального значення; 4) добитися вигідних економічних відносин з Китаєм, а за сприятливих обставин нав'язати цій державі проекти, реалізація яких призвела б до енергетичної залежності від Росії.¹

¹ Дністрянський М. Геополітика великих держав: порівняльний аналіз інтересів, векторів та конкретних результатів // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр., 2013. Вип. 42. С. 112–121

Засоби міжнародного впливу, які використовує Росія, є на сьогодні найбільш цинічними: це і ядерні погрози та воєнно-агресивні акції щодо сусідів, інформаційні провокації і кібератаки, економічний шантаж, прямий і непрямий підкуп політичних сил та їхніх лідерів, зухвале втручання у внутрішні справи інших держав, у тому числі й створення ситуацій політичного хаосу. В 2008 році Росія вдалася до відкритої агресії проти Грузії, а у 2014 році – проти України, анексувавши один український регіон (Автономну Республіку Крим) та встановивши залежні режими на частині території двох інших українських областей (Донецької та Луганської). Такі безпрецедентні в новітні часи приклади агресії спричинили запровадження проти Росії економічних санкцій з боку США, ЄС та їхніх союзників, виключення цієї держави з так званої «великої вісімки».

З метою задоволення великодержавницьких амбіцій і геополітичного зміцнення Росія розширює також сфери свого впливу в Центральній Азії, на Південному Кавказі, здійснює різнобічні масовані дії, спрямовані на інкорпорацію Білорусі, відновлення контролю над Україною, посилення залежності деяких країн ЄС від постачання енергоносіїв з Росії, провокування конфліктів в ЄС та між державами ЄС і США. Ставши світовим лідером з гібридної геополітики, Росія почала використовувати збройні сили різних авторитарних режимів і так звані приватні військові кампанії для зміцнення своєї присутності в Сирії та на Близькому Сході загалом, а також в Лівії і Венесуелі, намагаючись нав'язати західним лідерам різні торги щодо зняття санкцій, відновлення свого стаус-кво у «великій вісімці», визнання особливих інтересів на пострадянському просторі тощо. Більше того, Росія, використовуючи гібридні військові підрозділи, конструює штучні й небезпечні для міжнародної стабільності геополітичні структури навіть у віддалених країнах, зокрема, Центральної Африки.

Активізація геополітичного тиску Росії впродовж останніх років спричинена значною мірою недостатнім рівнем протидії її агресивним планам з боку США та інших субконтинентальних та міжрегіональних лідерів. Так, президент США Д. Трамп активно заграє з Росією, безпідставно розраховуючи на її підтримку в посиленні безпеки Ізраїлю та протидії китайській геоекономічній експансії. Водночас лідери європейського субконтиненту (*Велика Британія, Німеччина, Франція*) формально підтримують санкції

проти Росії, але впливові політичні сили та бізнес-структури цих держав, пов'язані з Росією різними комерційними зв'язками, займають позицію «умиротворення» Росії, що є вкрай недалекоглядною політикою і може навіть спровокувати її до нової агресії. Так само Японія, один з потужних лідерів Азійсько-Тихоокеанського регіону, послабила в останні роки свої вимоги до Росії щодо повернення належних їй чотирьох островів південної групи Великої Курильської гряди (Ітурупа, Кунашира, Шикотана, Хабомай), незаконно окупованих ще СРСР за результатами Другої світової війни. Впродовж останніх років Росії вдалося втягнути Японію в тривалі переговори про нібито готовність віддати два з чотирьох островів, що насправді є лише геополітичною грою щодо послаблення позицій опонента. Водночас більших результатів Японія могла б досягти жорсткою блокадою російських інтересів у регіоні, маючи для цього багато можливостей.

Користуючись зменшенням уваги США до розвитку політичних подій у державах Південної Америки, Росії вдалося на початку ХХ ст. суттєво зміцнити тут свої позиції, заграючи з різними авторитарними лівими режимами, а на початок 20 – х років ХХ ст. і загалом взяти під свій повний контроль ситуацію у Венесуелі. Небажання протидіяти російським впливам в цьому регіоні тривалий час демонструвала *Бразилія* – держава, яка має значний, але не реалізований потенціал регіонального лідерства.¹⁶⁴

Водночас намагання Росії цілковито проігнорувати інтереси *Туреччини* в Сирії, зокрема, щодо становища сирійських тюрків, зіткнулися на початку 2020 року з жорсткою реакцією цієї держави, яка зуміла дати адекватну відсіч проросійським гібридним силам. Це засвідчило реальність амбіцій Туреччини стати потужним і впливовим регіональним лідером. Такі тенденції можуть мати і глобальні позитивні геополітичні наслідки, враховуючи й те, що саме Туреччина могла б подати приклад усьому світу перетворення ісламської країни в демократичну світську державу.

Отже, поширення сучасних смуг критичної геополітичної взаємодії ще відчутніше визначається боротьбою державно-політичних центрів за зміцнення своїх позицій в ієрархічній геополітичній структурі світу. Разом з тим, треба розуміти, що ієрархія та гео-

¹ Книш М. Суспільна географія країн, що розвиваються: проблеми теорії, методології та методики. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 276 с.

графія політичного лідерства це не якась другорядна прикмета сучасних відносин, а результат об'єктивних географічних відношень (розмірів, економічного та військового потенціалів, статусних переваг тощо) та різних регіонально-політичних процесів. *І основне джерело суперечностей не в наявності лідерства різного рівня ієрархії, а у невиробленні узгоджених принципів розуміння того, що є об'єктивними інтересами, а що є необґрунтованими геополітичними претензіями. Причому зі зростанням глобалізованості взаємин у різних сферах значущість геополітичного лідерства, яке дає низку переваг, зокрема, в суперечках за різні ресурси, можливості та впливи, зростає, а отже, й конкуренція в процесах ієрархічно-геополітичної структуризації лише посилюватиметься.*

3.2. ▶ Нагромадження проблем неврегульованості політичного статусу територій

Поряд з різнобічними суперечностями ієрархічно-полюсних міждержавних взаємин ще однією геополітичною проблемою, яка простежується від найдавніших часів до сучасності, є наявність невирішених питань політичного статусу різних територій (окупованих територій, невизнаних і самопроголошених держав, спірних територій, залежних і політично розділених країн, незаселених територій та ін.). З огляду на те, що *поширення політичної влади на всі освоєні території земної поверхні (ойкумену) та її розподіл залежно від рівнів соціально-політичної самоорганізованості, самоідентифікації та взаємопов'язаності різних районів й спільнот має закономірний характер*, то це означає, що в межах світової ойкумени не може бути вакууму політичної влади чи самоврядування, що зумовлює необхідність вирішення всіх питань неврегульованості політичного статусу різних територій. Інакше *втрата чи послаблення легального політичного впливу на певну територію призведе до її переходу під владний контроль держав-агресорів чи інших нелегальних суб'єктів, часто маргінальних*. На сьогодні це явище проявляється в тих країнах Третього світу, де через брак

впливу держави владу в межах великих ареалів захоплюють різні маргінальні групи (наркаторговці, пірати, криміналітет тощо). Зрештою, сумним є і досвід держави Україна, влада якої у Криму була обмеженою і спиралася головню на кар'єрні інтереси місцевої адміністрації за браком вагомих зусиль з боку центру щодо забезпечення більшої ідентифікації та пов'язаності місцевої людності з українською державністю, а це стало однією з причин швидкого захоплення цього регіону російською державою-агресором.

Проблема неврегульованості політичного статусу територій також безпосередньо пов'язана з суперечностями ієрархічно-плюсних міждержавних взаємин, рівнем їхньої узгодженості та впорядкованості, що засвідчує і розвиток подій впродовж ХХ й на початку ХХІ ст. Так, створена за результатами Другої світової війни нова система міжнародних відносин забезпечила певні передумови узгодженого розв'язання територіально-політичних суперечностей, у тому числі і щодо врегулювання політичного статусу територій. Очевидно, що не всі прийняті ухвали були справедливі. Це стосується, наприклад, рішення передати СРСР Східну Пруссію та депортувати звідти німецьке населення. Але так чи інакше саме завдяки створенню нової системи міжнародних відносин вдалося стабілізувати кордони в Центрально-Східній Європі та врегулювати питання державної приналежності територій, більшою чи меншою мірою враховуючи інтереси різних суб'єктів. Так само конструктивний характер у повоєнні роки мало здійснене без зволікань державно-політичне самовизначення країн, окупованих Японією (Кореї, В'єтнаму, Лаосу, Індонезії (1945 р.), Філіппін (1946 р.).

Але у результаті поступового формування жорсткої біполярної системи геополітично-ідеологічного протистояння багато конфліктних ситуацій залишилося замороженими та виникли нові смуги територіально-політичної неврегульованості. І якщо у Європі окремі суперечливі питання статусу і приналежності територій все ж частково вирішували (приєднання Саару до Німеччини у 1957 році, визнання непорушності нових кордонів), то в Азії нерозв'язаність територіально-статусних питань ставала все більш помітною (індійсько-пакистанські війни та індокитайські війни, корейський конфлікт, курдистанська проблема). Деколонізація Африки, забезпечивши передумови самостійного політичного розвитку, була проведена без урахування етногеографічних та релігійно-географічних реалій, що відразу спричинило низку територіально-політичних конфліктів, у тому числі і щодо політичного статусу різних регіонів.

Оскільки кожна конкретна невирішена проблема політичного статусу територій має різний конфліктний потенціал, геополітичний резонанс і різні наслідки, то деякі з них є настільки масштабними, що втягують у процеси взаємодії широке коло суб'єктів і стають вузлами глобальних геополітичних суперечностей. У повенний період на азійському Близькому Сході такою масштабною стала *проблема державного статусу Палестини й безпеки Ізраїлю* в контексті резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 1947 року про створення на підмандатних Великій Британії палестинських землях Ізраїлю та арабської держави, що стало в наступні десятиліття одним з найбільших глобальних вузлів геополітичних суперечностей упродовж другої половини ХХ – початку ХХ ст., спричинивши воєнні конфлікти й великі людські втрати. У цей конфлікт у часи холодної війни були втягнуті не лише країни Близького Сходу, але й геополітичні лідери – США й СРСР, надаючи йому ідеологічної забарвленості. *І на початку ХХІ ст. невирішеність цього питання, тобто визнання сусідніми арабськими країнами держави Ізраїль і його права на безпечний розвиток та створення суверенної держави Палестина, залишається одним з найбільших геополітичних викликів та джерелом глобального геополітичного збурення.* Зокрема, й радикалізація ісламу, й ісламський тероризм – це також значною мірою наслідок невирішеності цього питання (зрозуміло, що тут спрацювали й інші чинники). Так само, як протистояння США та Ірану, і конфліктогенний розвиток подій в Іраку та Сирії, наплив біженців в Європу й деструктивна політична активність на Близькому Сході Росії. Тобто «тектонічні» геополітичні розломи від вогнища цього конфлікту розходяться по всьому світу. Іноді в сучасних умовах ізраїльсько-палестинському конфлікту намагаються надати відтінок культурно-цивілізаційного протистояння, що загалом є некоректно, бо цим приховують реальний територіально-політичний й етнополітичний зміст проблеми.

Якщо у другій половині ХХ ст. проблему статусу Палестини та гарантування безпеки Ізраїлю намагалися вирішити через відкриті переговори, то в нових постмодерних умовах – на основі волюнтаристських дій, таємних домовленостей, нігілістичного ставлення до рівноправності різних суб'єктів. Так, у 2019 році президент США Д. Трамп та прем'єр-міністр Ізраїлю Б. Нетаньягу анонсували так

звану «угоду століття»¹, яка мала б остаточно вирішити цю проблему. І хоча проектом передбачено низку позитивних для Палестини моментів (вона може стати міжнародно визнаною державою; її столицею буде Східний Єрусалим; Палестині буде виділено значні кошти на розвиток), але її територія згідно з проектом мала б дуже відрізнитися від тієї, що передбачено рішенням від 1947 року, а до Ізраїлю перейдуть значні території Західного Берега р. Йордан та Голанські висоти, які визнає своїми Сирія. А тому керівництво Палестини вже відразу відкинуло цей проект. Його засудила низка арабських країн і не підтримав ЄС.

Отже, шанс розв'язати цей геополітичний вузол навколо політичного статусу Палестини з кожним роком все більше і більше зменшується. І реалізувати його можна буде лише тоді, коли всі сторони конфлікту відмовляться від політики сили і будуть готовими йти на поступки. Особливо це стосується готовності Ізраїлю передати Палестині спірні території на Західному Березі р. Йордан. Важливо у цій справі також знайти посередницькі міжнародні організації, які зуміли б переконати всі сторони відмовитися від своїх максимальних вимог.

Ще одним джерелом різних геополітичних збурень та конфліктних ситуацій є проблема так званих *самопроголошених республік*, державно-політичний статус яких не має широкої міжнародної підтримки, хоча вони і можуть користуватися визнанням окремих держав (див.: табл. 1). Найбільше самопроголошених держав виникло наприкінці ХХ ст. внаслідок ускладнення процесів розпаду СРСР, а тому вони і зосереджені насамперед на пострадянському просторі, і як уже було зазначено, є інструментом геополітики Росії щодо сусідніх держав. Зокрема, Нагірний Карабах за підтримки Вірменії, а згодом і Росії, з кінця 80-х років ХХ ст. розпочав вихід зі складу Азербайджану. Росія впродовж 90-х років минулого століття, використовуючи деякі внутрішньо-грузинські передумови, підштовхнула Південну Осетію й Абхазію до фактичного виходу зі складу Грузії, а лівобережне Придністров'я, знову ж таки за підтримки Росії, відмовилось стати частиною держави Молдова, проголосивши утворення незалежної «Придністровської

¹ Угода століття від Трампа. Що це дасть світові? Електронний ресурс. Режим доступу: <https://ua.korrespondent.net/world/4188036-uhoda-stolittia-vid-trampa-scho-tse-dast-svitovi>

Молдавської Республіки». Отже, у виникненні цих політичних утворень передусім проявилось прагнення Росії зберегти контроль на пострадянському просторі, не допускаючи зміцнення незалежності нових держав – колишніх радянських республік, підступно використовуючи деякі об'єктивні етнокультурні відмінності цих регіонів, які за сприятливих передумов могли бути вирішені зі збереженням державно-політичної цілісності Азербайджану, Грузії та Молдови. В обґрунтуванні державно-політичних претензій Придністровської Молдавської Республіки спрацював й такий суттєвий геоментальний чинник, як категоричне несприйняття населенням регіону можливої інтеграції держави Молдова в Румунію, адже сам цей регіон розвивався у тісному зв'язку з сусідніми українськими територіями і не має позитивного досвіду взаємин з Румунією. Невирішеність статусних питань щодо цих самопроголошених держав на пострадянському просторі спричинила у 90-ті роки ХХ ст. низку воєнних конфліктів, які на сьогодні є замороженими, але загроза їхнього відновлення і навіть переростання у багатосторонні воєнні зіткнення є реальною.

У ході неприхованої агресії проти України в 2014 році Російська Федерація, прагнучи захопити Схід та Південь України, інспірувала створення так званих «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки». Такі дії засвідчили вихід Росії на новий рівень геополітичного авантюризму, оскільки створення самопроголошених республік стало вже засобом не лише геополітичного тиску, але й великодержавницької експансії. А коли плани щодо захоплення всієї південної та східної України провалилися, то Кремль почав використовувати ці псевдореспубліки для політичного шантажу України з метою зміни її державного устрою в напрямі федералізації.

Поодинокі проблеми створення самопроголошених республік характерні й для інших регіонів та частин світу. Так, наростання конфлікту між грецькою та турецькою громадами упродовж 60–70-х років ХХ ст. завершилось проголошенням Турецької Республіки Північного Кіпру, незалежність якої визнала лише Туреччина, а інші європейські держави та міжнародно-політичні організації виступили за збереження цілісності Кіпру. На початку ХХІ ст. виникли деякі передумови для об'єднання країни на нових засадах, послаблення культурно-політичної напруженості на острові між двома громадами та у взаєминах Греції та Туреччини, але переговорний процес поки що не привів до конкретних результатів.

Таблиця 1

Проблеми статусу територій та їхня географія

Основні типи проблем	Поширення невирішених проблем
1	2
1. Окуповані анексовані території	Кримський півострів (Україна), окупований Росією; Південні Курили (Японія), окупований Росією; більша частина Західної Сахари (Сахарська Арабська Демократична Республіка), окупована Марокко; Голанські висоти (Сирія), окуповані Ізраїлем
2. Само-проголошені держави на окупованих територіях	Південна Осетія (на окупованій Росією частині території Грузії), Донецька Народна Республіка (на окупованій Росією частині території України); Луганська Народна Республіка (на окупованій Росією частині території України)
3. Само-проголошені держави	Придністровська Молдавська Республіка (на частині території Молдови), Абхазія (на частині території Грузії), Нагірно-Карабаська Республіка (на частині території Азербайджану); Турецька Республіка Північного Кіпру (на частині території Кіпру); Сомаліленд (на частині території Сомалі); Азад –Кашмір (на спірній території Індії та Пакистану)
4. Невиконання рішення Генеральної Асамблеї ООН про створення суверенної арабської держави	Палестина зі столицею у Східному Єрусалимі (під упр. Ізраїлю. На більшій частині території Палестини створено Палестинську національну адміністрацію, деякі території анексовані Ізраїлем). У 1988 році Палестинська Національна Рада проголосила незалежність держави Палестина. З цим рішенням Ізраїль не погодився, і держава Палестина на сьогодні має лише часткове міжнародне визнання
5. Спірні прикордонні території та острови	Муніципалітет Олівенса (під упр. Іспанії, претензії Португалії), о-ви на Дунаї Вуковар і Шаренград (під упр. Сербії, претен. Хорватії), регіон Кашмір (спір. регіон між Індією та Пакистаном), регіон Аксайчин (під упр. КНР, претен. Індії), регіон Аруначал-Прадеш (під упр. Індії, претен. КНР), о-ви Ліанкур (під упр. Південної Кореї, претен. Японії), архіпелаг Сенкаку (під упр. Японії, претен. КНР), о-ви Спратлі (претен. В'єтнаму, КНР, Малайзії, Філіппін, Брунею), Парасельські о-ви (під упр. КНР, претен. В'єтнаму), храмовий комплекс Преахвіа (під упр. Камбоджі, претен. Таїланду), о. Хавар (під упр. Бахреїну, претен. Катару), о. Абу-Муса (під упр. Ірану, претен. ОАЕ), прикорд. територія Гаяна-Есекібо (під упр. Гаяни, претен. Венесуели), вузька територіальна смуга Каприві (під упр. Намібії, претен. Ботсвани, Замбії, Зімбабве), Трикутник Ілемі (спір. терит. на кордоні Кенії, Ефіопії та Південного Судану), Трикутник Хаалаїба (під упр. Єгипту, претен. Судану), прикордонна смуга між Суданом і Південним Суданом

Закінчення табл. 1

1	2
6. Залежні країни, на які претендують інші держави	Гібралтар (під упр. Великобританії, претен. Іспанії), Фолклендські о-ви (під упр. Великобританії, претен. Аргентини), Південна Георгія і Південні Сандвічеві о-ви (під упр. Великобританії, претен. Аргентини), Майотта (під упр. Франції, претен. Коморських Островів), міста Сеута та Мелі'я (під упр. Іспанії, претен. Марокко), архіпелаг Чагос (під упр. Великобританії, претен. Маврикію)
Політично неінтегровані частини єдиних країн, які фактично функціонують як окремі держави	О. Тайвань як Китайська Республіка. І Китайська Народна Республіка, і Китайська Республіка (на о. Тайвань) виступають від імені єдиного Китаю.
Культурно-самобутні країни, які є частинами інших держав, але мають політичні традиції та ставлять питання про політичну незалежність	Курдистан (поділений між Туреччиною, Іраком, Іраном та Сирією), Каталонія (у складі Іспанії), Татарстан (у складі Росії), Тува (у складі Росії), Чечня, Інгушетія, Дагестан та інші національні країни Північного Кавказу (у складі Росії), Шотландія (у складі Великобританії)
Території суходолу, на які згідно з міжнародними конвенціями не мав би поширюватися суверенітет жодної держави	Антарктида та прилеглі острови (територіальні претензії Аргентини, Австралії, Великобританії, Нової Зеландії, Норвегії, Франції, Чилі)

З часу утворення незалежних Індії та Пакистану у 1947 році, розмежування яких за релігійним принципом здійснювалось під контролем Британії, основним районом взаємних територіальних претензій стало колишнє князівство Кашмір із змішаним релігійним складом населення. В результаті кількох воєнних конфліктів більша частина території Кашміру опинилася розділеною між Індією та Пакистаном. Невелику східну частину Кашмірського високогір'я анексував Китай. На частині підконтрольної Пакистану території Кашміру було проголошено про створення держави «Азад Кашмір» (перекладається на українську мову як вільний Кашмір), хоча фактично вона залишилася складовою Пакистану. Подальша доля самопроголошеної держави Азад Кашмір залежатиме від вирішення проблеми всього Кашміру, що є можливо у результаті

компромісів на індійсько-пакистанських переговорах і виконання резолюцій Ради Безпеки ООН, зокрема, щодо проведення місцевого плебісциту.

Гостра політична криза в Сомалі на початку 90-х років ХХ ст. завершилася фактичним крахом єдиної центральної влади й утворенням низки самопроголошених держав (Сомаліленду, Пунтленду, Маахіру, Нортленду та ін.), підґрунтям яких стали лише деякі історико-географічні відмінності періоду колоніальної залежності. Такий розвиток подій ще більше поглибив внутрішні суперечності в країні, нестабільність та маргіналізацію якої доповнили поширення ісламського фундаменталізму та великий розмах морського піратства, ставши проблемою міжнародної безпеки в усьому регіоні. Більшість самопроголошених держав, зокрема, Пунтленд, Маахір, Нортленд, все-таки пізніше задекларували готовність створення єдиної сомалійської держави на федеративній основі. Для цього, зрештою, є і вагомі підстави, адже Сомалі – одна з небагатьох переважно однорідних у етнічному відношенні африканських держав.

Одним з важливих суб'єктів геополітичних взаємин у Азійсько-Тихоокеанському регіоні є острів Тайвань, який з 1949 року існує як де-факто незалежна й економічно розвинута країна – Республіка Китай. Політичні кола Республіки Китай розглядають свій політичний режим як законного представника усього Китаю. Тривалий час саме Республіка Китай представляла увесь Китай у ООН, у тому числі і у Раді Безпеки ООН, і лише з 1971 року її замінила КНР. Взаємини КНР і Тайваню є доволі напружені, особливо загострюючись тоді, коли біля політичного керма Республіки Китай перебували прихильники проголошення незалежності Тайваню. Воєнний конфлікт значною мірою стримувала позиція США, які виступали активним захисником демократичного розвитку Тайваню. В сучасних умовах одна частина політичних еліт Тайваню схиляється до проголошення незалежності, друга – продовжує політику єдиного Китаю і ратує за певний діалог з КНР. Від активності цього діалогу, еволюції самого політичного режиму КНР залежатимуть і перспективи політичного об'єднання Китаю.

Отже, навколо кожної невизнаної держави формується складний вузол геополітичної взаємодії та різноаспектних конфліктних зіткнень у сучасному світі, розв'язання якого потребує як урахування унікальних моментів, так і деяких загальних міжнародно-правових підходів.

Джерелом поглиблення геополітичних суперечностей можуть бути й різні прояви неврегульованості політичного статусу так званих *залежних країн*,¹ якими на сьогодні прийнято називати колишні колоніальні володіння, які вже добилися значної автономії, а деякі з них могли б безперешкодно реалізувати своє право на державно політичне самовизначення. Загалом, у світі згідно з даними ООН, налічується понад 30 залежних країн (це близько 1,6% площі і 0,25% населення світу), які мають різний офіційний статус (самоврядних провінцій, заморських департаментів і територій, асоційованих автономій та ін.)².

Геополітична значущість залежних країн у минулому проявлялася як у їхньому прагненні стати суверенними державами, так і у боротьбі різних держав за володіння ними. На сьогодні лише деякі з них є спірними володіннями. Зокрема, це стосується Фолклендських (Мальвінських) островів, приналежність яких Великій Британії не визнає Аргентина, що навіть спричинило масштабний воєнний конфлікт у 1982 році, за результатами якого саме Велика Британія забезпечує контроль над островами. Деякі політичні сили Іспанії висловлюють претензії на Гібралтар, залежний від Великої Британії, а радикальні угруповання Марокко обстоюють анексію невеликих іспанських анклавів на африканському континенті – Сеути і Мелільї. У міжнародно-правовому аспекті неврегульованою залишається і ситуація навколо Західної Сахари, яку тривалий час Марокко і Мавританія розглядали як спірну територію. І хоча ООН офіційно визнало право Західної Сахари на державно-політичне самовизначення, Марокко у 1976 році в односторонньому порядку анексувало цю країну. Процес повної деколонізації залежних країн стримує їхня економічна залежність від метрополій, причому саме фінансова допомога з їхнього боку часто є основою місцевих бюджетних надходжень. Водночас *велика віддаленість від метрополій, острівне географічне положення, культурні відмінності і надалі підштовхуватимуть ці країни до політичного самовизначення*. Про збереження тенденцій деколонізації залежних країн свідчить і хроніка утворення нових держав у процесі деколонізації у кінці ХХ – на поч. ХХІ ст.

¹ Не плутати з відносно залежними (політично, економічно) державами.

² Деякі геополітичні характеристики найбільших залежних країн // Дністрянский М. С. Геополітика. Львів, 2011. С. 415–420

Залежними країнами, а тим паче колоніальними володіннями, на міжнародному рівні офіційно не визнають значні за розмірами цілісні ареали розселення корінних народів у окремих багатонаціональних державах, які, проте, завдяки етнокультурній самобутності, історико-політичним традиціям і ментально географічно, і культурно географічно виділяються як окремі країни. Прикладами таких великих, і, порівняно, близьких до України етнопонаціональних країн, є Курдистан, політично поділений між Туреччиною, Іраном, Іраком і Сирією, а також північно-кавказькі і деякі поволзькі республіки у складі Російської Федерації, зокрема, Татарстан, Башкортостан. У деяких з таких культурно-самобутніх територій діють впливові *національно-політичні рухи*, які ставлять питання про зміну статусу своїх країн (від широкої автономії до державного суверенітету).

Зростання геополітичної непередбачуваності в постмодерні часи може спричинити й загострення міждержавних суперечностей, пов'язаних зі статусом Антарктики та Арктики. З підписанням у Вашингтоні 1959 р. Договору про режим Антарктиди¹⁶⁸ було встановлено міжнародно-правові бар'єри задля уникнення міждержавного протистояння щодо територіального поділу Антарктиди й Арктики. Материк і прилеглі території визнані міжнародним товариством як нейтральна демілітаризована територія, де заборонене розміщення військових баз. Але з огляду на наростання природно-ресурсних проблем та деякі інші геополітичні чинники (поглиблення міжнародно-політичної непередбачуваності, волюнтаризму й навіть авантюризму), можна прогнозувати невдовзі новий спалах територіальних претензій на володіння Антарктикою, що потребує подальшого міжнародно-правового впорядкування питань статусу материка, можливостей його дослідження та освоєння, зокрема, в аспекті природокористування.

Складніша ситуація з міжнародно-правовим врегулюванням статусу Арктики²⁶⁹, який має і важливе геостратегічне положення, і значний природно-ресурсний потенціал, зокрема, значні запаси нафти. П'ять держав світу, які прилягають до Арктики (Данія (з Гренландією), Канада, Норвегія, США, Росія), відстоюючи лише свої вузькі інтереси, на зустрічі повноважних урядових делегацій

¹ Договір про Антарктику. Електронний ресурс. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_224

² Див. зокрема: Єлезаров О. Особливості правового режиму морських просторів Арктики // Підприємництво, господарство і право. 2016. № 11. С. 212–215

у 2008 році не підтримали надання спеціального статусу цьому регіону і узгодили розподіл між ними арктичного шельфу згідно з чинними нормами міжнародного права щодо морського шельфу. Причому задекларовані територіальні претензії на арктичний шельф виходять далеко за межі 200 мильної смуги. Враховуючи загальносвітове значення Арктики, такий підхід ні з геоекономічного, ні геоекологічного погляду, зокрема, в контексті кліматичних змін, не є конструктивним, а тому питання її міжнародно-правового статусу мало б розглядатися Генеральною Асамблеєю ООН. Саме втручання цієї загальносвітової міжнародної інституції у змозі попередити подальше нагнітання геополітичної напруженості у цьому регіоні, ознаками якої є як окремі заяви державних лідерів, так і плани створення різних коаліцій.

Отже, через неузгодженість інтересів різних суб'єктів та політичних центрів міжнародного значення, насамперед деструктивну позицію Росії, міжнародне співтовариство не лише не має змоги виробити більш прийнятну модель конструктивного вирішення територіально-статусних питань (прикордонних спорів, статусу залежних країн, самопроголошених держав), але й зростають розміри територій, контролюють які маргінальні політичні і навіть злочинні угруповання.

3.3.► Структурні зрушення в геополітичному світоустрої внаслідок демогеографічних та геокультурних змін. Суперечності політизації геокультурних взаємин

На ускладнення міждержавних та внутрішньодержавних політичних взаємин у сучасному світі своєрідно накладається інтенсифікація процесів трансформування расової, релігійної та етнічної структур світу, зумовлена насамперед двома чинниками: нерівномірністю відтворення населення за різними історико-географічними регіонами (див.: рис. 1) та наростанням хвиль зовнішніх міграцій. Так, якщо в країнах Африки середній природний приріст в останні роки становив 20–25 ‰, а найбільші значення досягали 33‰, то у Європі середній природний приріст

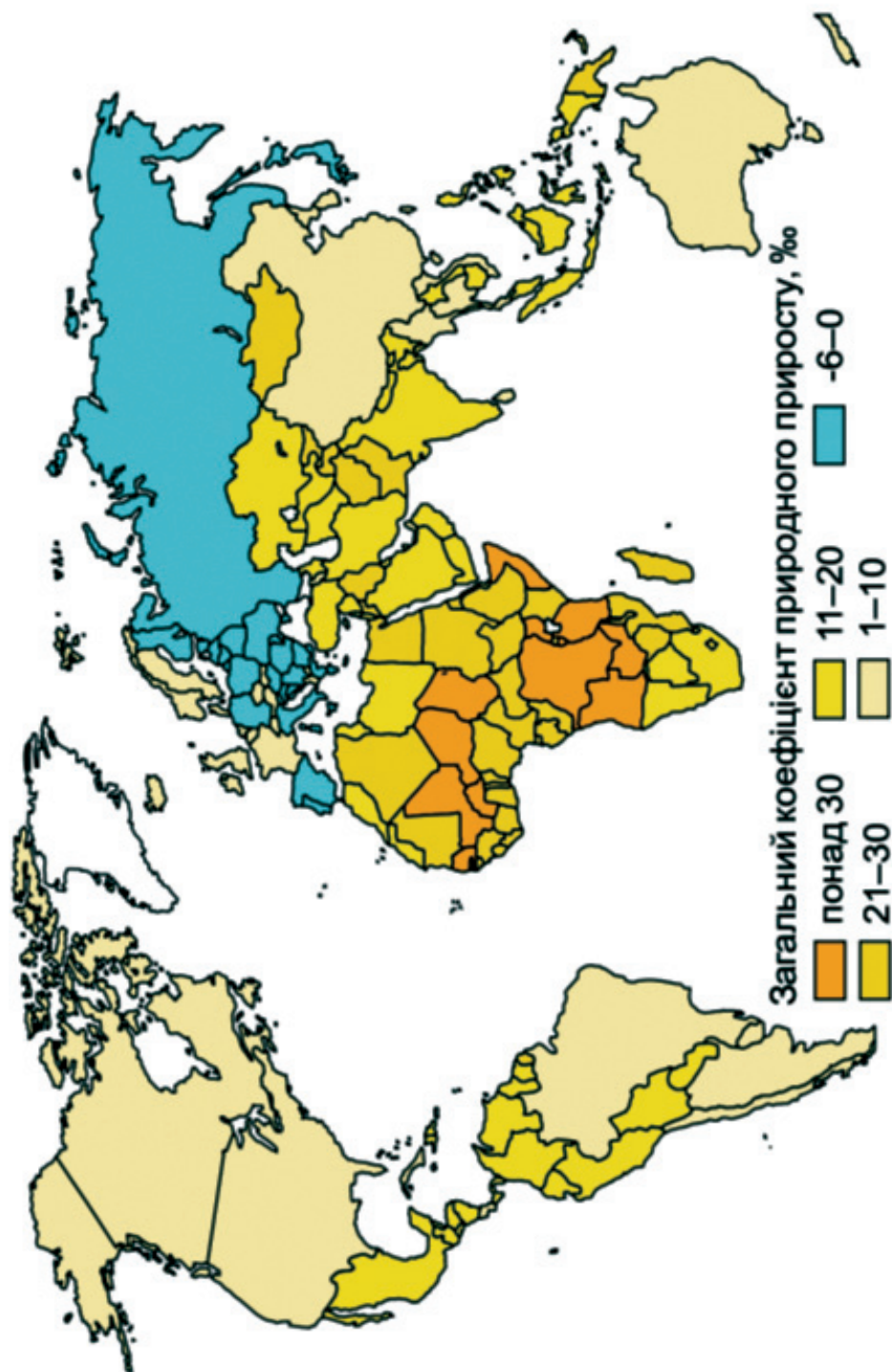

Рис. 1. Відмінності природного приросту населення за державами світу
(Гудзеляк І. І. Географія населення. Львів, 2017. 126 с.)

був уже нульовим або від'ємним, опускаючись у деяких державах, у т. ч. й в Україні, нижче (-5)‰. З огляду на взаємозалежність складових демографічної ситуації, різними є також і параметри дитячої смертності, середньої тривалості життя, шлюбності, розлучуваності та статеві-вікової структури населення. В результаті таких тенденцій упродовж останніх десятиріч відбувалося суттєве зменшення частки Європи в кількості населення світу (у 1950 р. – 21,8%, у 1995 – 12,8%, 2007 – 11,1%, у 2017 – 9,0 %), а зростає частка Африки (від 8,9% у 1950 р. до 17,0% у 2017 р.) й Азії (від 55,6% у 1950 р. до 60,5% у 2017 р.)¹. Це стосується і зрушень в расовій структурі людства, адже за експертними оцінюваннями на зламі тисячоліть простежується зростання частки представників негроїдної і монголоїдної рас, і, особливо інтенсивно, – збільшення представників змішаних расових типів. Так само серед релігійного населення помітною є тенденція до зменшення частки християн і зростання частки мусульман. *Усі означені трансформування разом з міграційними тенденціями до певної міри помітно змінили культурне обличчя світу.* Це може мати і суттєве геополітичне значення, зокрема, з огляду на політизацію ісламу та з урахуванням того, що питома вага ісламського населення зростає і в тих регіонах, для яких іслам не є традиційним. Так, у традиційно християнській Європі, окрім європейської частини Туреччини та Албанії, уже виникли й інші державні утворення з переважанням мусульман (Боснія та Герцеговина, Косово). Різко збільшилася питома вага мусульман у багатьох інших державах. Водночас у традиційно християнських країнах помітно зростає частка атеїстів. Потрібно пам'ятати, що релігійна та етнічна сфери є основними чинниками, які визначають культурну ідентичність країн, а культура є не лише сукупністю духовних та матеріальних надбань суспільства, але й характерною системою цінностей, стереотипів поведінки, формуючи також морально-етичні засади та політичну свідомість громадян.

Оскільки міжнародні регіони, де відбувся і відбувається демографічний вибух, продовжують відставати в рівнях економічного розвитку і в рівнях добробуту, то це зумовлює, поряд з іншими передумовами (політична нестабільність, війни та ін.), сильний

¹ Гудзеляк І. І. Географія населення. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 126 с.

вибух міграції в напрямках Південь–Північ, Схід–Захід. З огляду на міграційні процеси в багатьох державах зростає й економічна роль діаспори. Відповідно до цього загострилися стосунки в трикутнику «держава–мігранти–автохтонне населення». Особливо швидко міняються культурно-антропологічні ознаки націй-держав, які ще донедавна були великими метрополіями (Франції, Великобританії). У багатьох передмістях великих французьких міст населення іноземного походження, головно з Африки, становить абсолютну більшість. Тенденції до суттєвого зменшення частки європеїдного населення характерні і для США. З огляду на такі демографічні процеси багато розвинутих держав світу приймають жорстке антиімміграційне законодавство, а також здійснюють наступальну політику культурної асиміляції іноземців, яка у багатьох випадках виявляється неефективною, спричиняючи навіть активну протидію.

Попри добре сформовані системи культурної і політичної адаптації іноземців, все ж швидкість їхньої інтеграції на сьогодні відстає від напливу нових імміграційних хвиль. Окрім того, на відміну від повоєнних років, іммігранти кінця ХХ– поч. ХХІ ст. більше налаштовані на збереження своєї культурної самобутності. Такі зрушення у співвідношеннях різних релігійних та етнорасових груп у межах держав, у тому числі й європейських, уже зараз ускладнюють соціальні відносини, прикладом чого можуть бути бунти французької молоді іноземного походження на поч. ХХ ст., а у перспективі можуть спричинити і появу нових політичних вимог, активне відстоювання яких несе небезпеку порушення соціальної рівноваги та політичного загострення. В цьому контексті однією з проблем, що рельєфно виділяється на фоні збільшення демографічної ваги віруючих-мусульман унаслідок нерівномірності природного приросту, є поширення радикально-фундаменталістських ідей на політичну сферу.

З огляду на суттєвий вплив міграцій, процеси етногенетичної міксації, метисизації, асиміляції та акультурації, поширення перехідних етнічних й расових типів, важливою ознакою сучасності є *конкуренція ідентичностей*, ускладнена постмодерними ментальними підходами до трактування особистості. Ще в період модернізму для великих груп людей поставав непростий вибір: що вважати для себе пріоритетним і визначальним – ототожнення з етносом, релігією, державою проживання чи історичною батьків-

щиною, районом розселення чи міжнародним регіоном? Але під впливом національно-державного чинника поступово формувалася впорядкована ієрархія ідентичностей, починаючи від ототожнення людей зі своїми місцевостями до національної та загальнодержавної ідентифікації. Водночас у процесі глобалізації та масових міграцій, змін державних кордонів сформовані співвідношення в системі ідентичностей порушилися. І на сьогодні від комбінації різних варіантів ідентифікації громадян суттєво залежатиме вектор їхньої політичної активності, що своєю чергою впливатиме і на тенденції територіально-політичних змін.¹

Отже, внаслідок інтенсифікації міграційних процесів й інформаційно-комунікаційного взаємопроникнення геополітична значущість різнобічних взаємин у культурній та етносоціальній сферах різко зростає. І її важливо розглядати на різних рівнях (і глобальному, і міжнародно-регіональному, і внутрішньодержавному), оскільки диференційованими є також тенденції політизації геокультурних взаємин залежно від територіальних масштабів та набір відповідних проблем. Так, у загальнопланетарному вимірі очевидним є те, що попри тенденції міграційного взаємопроникнення суттєві культурно-цивілізаційні відмінності залишаються реальністю. І тут важливо зауважити, що історичні регіони та групи народів, які там проживають, перебувають в різних фазах цивілізаційного розвитку й соціально-моральної активності. Наприклад, *народи Азії, меншою мірою Африки й Латинської Америки, знаходяться у фазі всебічної активізації морально-психологічних зусиль, вольової мобілізації, що можна розглядати як своєрідну відповідь-компенсацію за історичну несправедливість попередніх століть*. Водночас для Європи, особливо Західної, Англо-Америци помітним стало наростання кризових культурних явищ (відхід від християнських цінностей і втрата моральних орієнтирів, деградація сімейних відносин, гіперболізація культурної попси, зниження

¹ Різні аспекти цієї проблеми на прикладі Центральної, Східної та Південно-Східної Європи відображено: Territories and Identities in Central, Eastren and Southeastern Europe (Edited by V. Mihaylov), Instytut Geopolityki, Czestochowa, 2014. p. 364; Щодо впливу регіональної свідомості на формування національної та етнічної ідентичності: Mihaylov V. Territorial Consciousness as an Identity Component of National and Ethnic Communities // Territories and Identities in Central, Eastren and Southeastern Europe (Edited by V. Mihaylov), Instytut Geopolityki, Czestochowa, 2014. P. 97-121

авторитетності знань та ін.), які опосередковано відображають постмодерну «культурно-цивілізаційну втому», що може у перспективі призвести до зниження загального суспільно-політичного потенціалу цієї частини світу. Різnobічність фаз соціально-вольової активності екстраполюється і на економічну сферу, зумовлюючи, зокрема, появу нових моделей національних економік на азійському субконтиненті, які виявляють доволі високу ефективність та стійкість навіть за несприятливих економічних умов. Тому і сучасна конкуренція в економічній сфері також має культурно-цивілізаційні аспекти.

Але попри різні суперечливі моменти, висновки про неминучість геополітичного зіткнення цивілізацій, які задекларував С. Хантінгтон¹ про які вже було зазначено, є в дусі постмодерну сенсаційно гіперболізовані. Деструктивними є навіть постійні інформаційні провокації з цього приводу, які ігнорують, зокрема, наявність багатьох прикладів позитивної взаємодії та безконфліктної конкуренції різних за культурно-цивілізаційними особливостями суспільств.

Одним з імперативів зрівноваження геокультурно-політичних взаємин на глобальному рівні є також і зниження обсягів зовнішніх міграцій, яке можливе лише за умови зменшення диспропорцій у рівнях економічного розвитку держав світу, оскільки й жорсткі насильницькі дії щодо обмеження міграцій, і насильницька асиміляція мігрантів не можуть бути конструктивними у вирішенні цих проблем.

Політичні аспекти відносини різних культурних груп (етнонаціональних, релігійних) функціонально значущі не лише на глобальному рівні, але й на рівні держав, стаючи чинником їхньої ідентифікації, територіально-політичної консолідації чи, навпаки, роз'єднання суспільств. Саме культурна (етнонаціональна, меншою мірою релігійно-конфесійна) єдність чи рівновага найбільшою мірою забезпечують політичну цілісність та стабільність більшості держав, а у зворотному напрямі державність у найбільшій мірі забезпечує всі передумови життєдіяльності, збереження культурної самобутності та всебічного розвитку етнічних спільнот. А тому етнонаціональні спільноти, які мають достатній демографічний

¹ Huntington S. The Clash of Civilizations. Remaking the World Order. N.-Y.: Simon and Schuster, 1996. 367p

потенціал та історичні передумови, як і у попередні століття, так і на сьогодні, прагнуть до створення національних держав, що завжди зумовлювало низку геополітичних та безпосередньо міжнародно-правових суперечностей. *І все ж епоха постмодерну і тут наклала свій відбиток: виникло багато спекулятивних технологій про необхідність політичного самовизначення на основі неіснуючих етнонаціональних спільнот (псевдоетноспільнот), творення націй-симулякрів, спекулятивне використання національно-державницьких ідей для зміни геополітичних орієнтацій держав тощо.* Ще більш проблематичними є різні вимоги змін політичної організованості суспільств з боку релігійно-конфесійних груп. І це серйозні виклики як для світу загалом, так і для окремих країн.

Дати прості відповіді на ці виклики сьогодні нереально, але ухилятися від них було б ще більшою помилкою. Тому важливо шукати якісь прийнятні моделі узгодження інтересів державних структур, різних етнонаціональних та релігійно-конфесійних груп, адже саме брак таких підходів є причиною появи різних етнополітичних рухів¹ й релігійно-політичних конфліктів. Одним з напрямів роботи в цьому контексті – це вдосконалення міжнародного права щодо регулювання геоетнополітичних взаємин. Насамперед потребує конкретизації принцип права націй на самовизначення, який хоча формально і зберігся у міжнародному праві, але після утвердження принципів непорушності кордонів держав-учасниць та територіальної цілісності держав його застосування у міжнародно-правовій практиці стало вкрай розмитим. Взаємозаперечність цих принципів на практиці особливо гостро проявилась після проголошення незалежності Косово у 2006 році, визнання Росією у 2008 році суверенітету Південної Осетії та Абхазії.

З огляду на те, що гострота етнополітичної проблематики аж ніяк не зменшується, а сам принцип є виявом національної рівноправності й справедливості, то його збереження є обов'язковим, потребуючи, разом з тим, певної конкретизації. В цьому контексті український політолог С. Ю. Римаренко вважає, що право на самовизначення має бути відділене від права на сецесію.² Інші

¹ Дністрянский М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. С. 48.

² Римаренко С. Самовизначення: автономія чи сепаратизм? // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи. Компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. К., 1994. С. 86

автори вказують на особливі етнополітичні ситуації, коли очевидно для всього міжнародного співтовариства є принципова неможливість реалізації політичних і громадянських прав етнонаціональної спільноти в межах певної держави. Тому з огляду на практичну складність реалізації принципу самовизначення націй та враховуючи їхній різний демографічний та державотворчий потенціал, замість нечіткого абстрактного права націй на самовизначення видається доцільним конкретніше окреслити *право етнонаціональних спільнот стати суб'єктами територіально-політичних відносин, яке може бути реалізоване у формі різних типів етнонаціональних автономій чи національної державності*. Відповідно до цього *державне етнополітичне самовизначення є вищою формою територіально-політичної суб'єктності*. Важливо наголосити, що право на самовизначення може стосуватися цілісних етнонаціональних спільнот і не поширюватися на їхні окремі групи чи на поліетнічні регіони унітарних держав. А тому, наприклад, російські пропагандистські заяви на виправдання окупації українського Криму з посиланням на право неіснуючого «кримського народу» на самовизначення є цілком безпідставними.

Отже, цей підхід може забезпечити деякі передумови для узгодження етнополітичних прагнень з принципом збереження територіальної цілісності держав, усуваючи помітні на сьогодні суперечності в ідеології міжнародного права. Водночас у тому випадку, якщо міжнародне співтовариство визначить, що вагомих історичних, етнополітичних чи соціально-економічних підстав для існування держави як цілісності зовсім немає (як це було у випадку з Суданом), її існування суперечить інтересам порівняно великої частки населення, а територіально-політична єдність підтримується лише насильницькими діями, то немає альтернативи етнополітичному самовизначенню аж до створення нових держав, яке, як засвідчує позитивний досвід Центрально-Східної Європи, може бути здійснене і мирним шляхом. Проголошені за таких умов нові суверенні держави (з підтвердженням незалежності на всенародному референдумі) мали б дістати і міжнародне визнання.

Зважаючи на сказане, домінування в період постмодерну глобалістського типу геополітичної свідомості з його нерозумінням, побоюванням і навіть ігноруванням етнокультурної ідентифікації та її політичних аспектів аж ніяк не сприяє вирішенню цієї проблематики. Тут потрібні традиційно-модерні підходи щодо

зрівноваженого трактування прав як окремої особи, так і всієї етнонаціональної спільноти чи групи, необхідність збереження і культурної самобутності етнонаціональних груп, і водночас – вироблення системи загальнолюдських цінностей, які можна реалізувати в рамках національно-державницького типу геополітичної свідомості. Важливим і конструктивним для сучасних умов є також розуміння прихильниками національно-державницького, насамперед національно-демократичного, мислення необхідності і можливості формування таких територіальних форм етнополітичного життя, як національні держави, етнонаціональні федерації, етнонаціональні автономії залежно від реальних етногеографічних співвідношень, потреб і вимог.

Набагато складнішим є вирішення на державному рівні релігійно-політичних проблем, оскільки щодо цього обмаль і міжнародно-правових підстав, і позитивних прикладів. А тому світовому співтовариству ще належить створити такі конструктивні прецеденти! І в цьому контексті особливо необхідним є досвід модернізації та ефективного соціально-економічного розвитку держав з переважанням ісламського населення. На жаль, сьогодні, враховуючи реальну ситуацію, таких держав, які могли б успішно поєднати ісламські традиції та ефективну економіку й політико-правову систему, є небагато. Враховуючи й особливості географічного положення, і членство в НАТО та статус асоційованого члена ЄС, найбільше підстав здійснити таку місію на сьогодні має Туреччина, але західні держави у політиці щодо Туреччини мали б відмовитися від непередбачуваних дискримінаційних кроків, які можна було простежити у перші десятиліття ХХІ ст. Позитивні приклади в процесі модернізації за підтримки європейського співтовариства могли б продемонструвати й держави Балканського півострова зі значною часткою мусульманського населення. Деякі свої переваги в перспективах політичної модернізації ісламу змогли б реалізувати й економічно багаті держави Перської затоки.

Особливо важливою в питаннях зрівноваження та вноормування релігійно-політичних відносин в ісламських державах є роль авторитетних поміркованих ісламських інтелектуалів, спроможних розробити різні цілісні моделі взаємин у такому відношенні «політична сфера – релігії – конфесії» на підставі позитивних прикладів європейської модернізації та уникнення деструктивних постмодерних морально-культурних підходів, які (в принципі) не можуть

бути сприйняті в ісламському суспільстві. Водночас розхитування ситуації в ісламських державах з метою створення лояльних ліберальних режимів є безперспективним, а тому не конструктивним напрямом політики з боку великих західних держав.

Особливу розгубленість і тривогу в сучасному світі викликає широке поширення *тероризму*, жертвами якого щороку стають десятки тисяч мирних громадян. Для постмодерну визначальним є зовнішнє емоційно-негативне сприйняття тероризму як особливої ідеології насильства, що значною мірою є виправданим, однак детальний геополітичний аналіз все ж вимагає виявлення зв'язків тероризму з конкретними передумовами та причинами, насамперед неможливістю та небажанням багатьох державно-політичних режимів виважено вирішувати етнополітичні та релігійно-політичні проблеми. Саме тому *в боротьбі з тероризмом завжди потрібно створювати передумови діяльності поміркованих опозиційних сил, забезпечуючи законні потреби тих груп, чий інтереси вони відстоюють*. Так само важливо не ототожнювати тероризм і збройну боротьбу національно-політичних рухів проти тоталітарних імперських режимів. Адже *тероризм – це передусім жорстока війна проти мирного населення в тих суспільствах, які якраз переважно дають змогу вести політичну боротьбу за свої інтереси мирними демократичними засобами*. Водночас у протидії тероризму опозиційних середовищ неприйнятним є державний тероризм, спрямований також і проти мирного населення в тих районах, де терористичні групи мають деяку підтримку в місцевому населення.

Якщо розглядати ситуацію на рівні міжнародних регіонів, то в сучасних культурно-політичних процесах знову ж таки важливу місію могла б виконати Європа як один з провідних макрорайонів цивілізаційного розвитку й основний законодавець нових культурних тенденцій. І це стосується не лише вирішення локальних проблем, але й можливостей започаткувати й деякі міжнародно-регіональні та глобальні конструктивні тенденції. Враховуючи велику історико-культурну роль християнства, сформовані на його основі цивілізаційні цінності й потенціалу сукупного соціально-економічного й культурного піднесення, стратегічно важливо і реально створити передумови і подати імпульси для його відродження, відновлення загалом святості сімейних та соціальних відносин загалом. Це можна буде здійснити, якщо *провідні кола основних*

християнських конфесій (католицької, протестантських і православних) усвідомлять небезпеку духовної кризи, яка тією чи іншою мірою охопила Європу.

Геополітична впливовість і роль Європи залежатиме від консолідації всіх європейських країн та народів, тобто необхідна інтеграція західноєвропейських, центральноєвропейських і східноєвропейських культур, яка може дати новий поштовх розвитку загальноєвропейської цивілізації, поглиблюючи загальноєвропейську культурну самобутність, здатну зберегти характерні ознаки навіть в умовах інтенсифікації міграційних процесів та подолати кризові антикультурні постмодерні явища.

Отже, національно-державницьке мислення в часи модерну забезпечило створення деяких механізмів конструктивного розв'язання геокультурно-політичних проблем, удосконалення яких у сучасних умовах могло б згладити різні напружені ситуації через збалансування політичних інтересів етнокультурних спільнот і груп, держав, міжнародних регіонів, зрівноваження соціально-економічних та міграційних процесів та вдосконалення системи міжнародно-правових відносин у культурній сфері. Але поширені глобалістські постмодерні стереотипи не сприяють реалізації таких підходів.

3.4. ► Геоекономічні суперечності взаємодії суб'єктів геополітики

Одним з основних «полігонів» геополітичної взаємодії в сучасному світі є економічна сфера, а її рушійною силою – можливості одержання політичних переваг у процесі економічного розвитку на фоні значних економіко-географічних відмінностей між державами. Очевидно, що *саме економіка є на сьогодні головною складовою сукупного геополітичного потенціалу держав, суттєво впливаючи і на їхнє місце в геополітичній ієрархії.* Окрім того, в сучасних міждержавних відносинах особливо помітними є співвідношення економічної й політичної залежності, а також геополітичного й геоекономічного тяжіння й впливу. Тому гостра економічна конкуренція переважно завжди мала і має певні геополітичні аспекти. Складність сучасних геоекономічних відносин

проявляється також і у політиці розміщення капіталів й працересурсного потенціалу. *Важливою її складовою в епоху постмодерну стало поширення віртуальної економіки, а також так званої криптовалюти та використання різних фінансових важелів для підризу економіки країн-конкурентів.*

Економіко-географічна диференціація, враховуючи різні природно-ресурсні, історичні, демографічні та культурні передумови, є закономірним явищем, характерним для всіх етапів історичного розвитку людства, але використання політичного важеля в різні часи забезпечувало одержання додаткового прибутку саме великим державам, що у поєднанні з науково-технічними перевагами поглиблювало диференціацію країн світу і за рівнем економічного розвитку, і за рівнем доходів населення. *Але в сучасному світі, поряд з процесами економіко-географічної диференціації, спостерігаються і тенденції вирівнювання економічного розвитку деяких країн та регіонів чи прискореного розвитку тих держав, які ще недавно помітно економічно відставали.* Зумовлено це як процесами національно-культурного піднесення, успіхами модернізації, природно-ресурсними запитами і можливостями, так і об'єктивною необхідністю, яка постає перед великим бізнесом розвинутих держав у пошуках надприбутків і дешевої робочої сили, робити інвестиції і переносити виробництва у менш розвинуті країни й регіони.

В сучасній економіко-географічній структурі світу за обсягами ВВП виділяють три потужні, уже сформовані центри (США і Канада, Європейський Союз, Японія) та дві великі динамічні економіки (Китай та Індія), темпи розвитку яких значно перевищують економічну динаміку більшості розвинутих держав, що дало їм змогу зайняти провідні позиції за загальним обсягом ВВП та вийти на якісно вищий рівень економічного розвитку¹. До нових економічно потужних економік за певних умов може долучитися і найбільша держава Латинської Америки – Бразилія. Поширення різних за ступенем економічної розвинутості міжнародних ареалів до певної міри узгоджується з цивілізаційними особливостями світу, що свідчить про певні культурно-ментальні впливи на розвиток економіки, а отже, й про обмеженість універсалістських моделей економічного розвитку.

¹ Смалъ В. Трансформація господарства постіндустріальних країн: наукові засади суспільно-географічного дослідження. К.: Київ. Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2011. 350 с.

Внаслідок вражаючого економічного прогресу Китай став світовою економічною потугою глобального значення, причому позитивні тенденції економічного росту Китаю збереглися навіть в умовах фінансово-економічної кризи 2008–2009 років. Деякі експерти прогнозують, що Китай вже в 20-ті роки XXI ст. може стати світовим лідером не лише за обсягами ВВП, але й за низкою інших економічних характеристик. Важливо, що економічне зростання Китаю відбувається як завдяки традиційним, так і наукомістким галузям. Неухильно збільшувались і золотовалютні резерви цієї держави. Додамо, що паралельно із нарощуванням економічної могутності Китаю зростала й економічна роль китайських діаспор в інших державах світу, особливо у державах Південно-Східної Азії.

Окрім Китаю, економічне піднесення у кінці ХХ – на поч. ХХІ ст. охопило й інші азійські країни (Південну Корею, Тайвань, Сінгапур, Індію та деякі ін.). Такий феномен економічного прориву азійських держав може мати багато геополітичних та геоекономічних наслідків, засвідчуючи *дієздатність поєднання національно-культурних традицій з науково-технічним прогресом і водночас малу ефективність універсалістських макроекономічних підходів*. Показово, що ці держави засвідчили високий рівень організованості в протидії пандемії *коронавірусу*, яка охопила світ наприкінці 2019 – в першій половині 2020 року, зазнавши значно менше економічних втрат порівняно з розвинутими державами Європи та Англо-Америци. Отже, відмінності міжнародних регіонів та країн за темпами розвитку є ще одним підтвердженням того, що можливість появи нових економічних лідерів, на чому наголошує український політико-географ Б. П. Яценко¹, мають об'єктивний характер, незважаючи на геоекономічні зусилля традиційних економічних центрів, часто спрямовані на збереження своїх статусних переваг. Тому *в територіальній структурі сучасної світової економіки, з одного боку, чітко виділяються сформовані центри та прилеглі до них ареали високого, середнього та низького рівня економічного розвитку, однак, з іншого, – зміни в поширенні економічних центрів світу різного рівня розвитку є доволі динамічними, а спроби «геополітично узаконити» застиглість міжнародного регіонально-економічного розвитку є безперспективними*.

¹ Яценко Б. П. Мегатренди світового господарства // Український географічний журнал, 1998. № 4. С. 3–8.

Ускладнення і політизація економічних взаємин у сучасному світі пов'язані не лише з неузгодженістю економічних інтересів провідних економічних центрів й окремих держав, але також й багатьма іншими чинниками, насамперед зі збільшенням кількості суб'єктів відносин. На сьогодні це не лише держави, але й транснаціональні корпорації і банки, міждержавні територіальні об'єднання (ЄС, АСЕАН, НАФТА та ін.) й міжнародні організації.¹ Причому кожен із суб'єктів здійснює свою геоекономічну політику, спрямовану на задоволення власних економічних інтересів з урахуванням географічних передумов та чинників. Це стосується не лише проблематики мінеральних ресурсів, ринків збуту товарів, шляхів їхнього транспортування, але й ринку цінних товарів, біржових коливань тощо. Особливо помітним на сьогодні є зростання ролі транснаціональних корпорацій, які вже контролюють цілі сектори світової економіки. Це може мати як негативні геополітичні, так соціально-політичні наслідки, враховуючи закритість та політичну непідконтрольність цих структур, які в сучасних умовах мають змогу впливати на соціально-політичну ситуацію в багатьох державах чи навіть організовувати різні політичні чи економічні диверсії. Також своєрідні суперечливі інтереси виявляють й країни-експортери природних ресурсів, насамперед вуглеводнів. І що важливо: при такій великій кількості суб'єктів геоекономічної політики характерним на сьогодні є *низький рівень узгодження їхніх інтересів, прагнення лише односторонніх переваг*, що є однією з найбільших геоекономічних і геополітичних суперечностей сучасності. Не додає оптимізму і сучасна світова *геоекономічна стратегія*, яка здебільшого уже не спирається на структури ООН, а забезпечує прийняття закритих рішень через різні G-клуби (велика сімка, велика двадцятка), що аж ніяк не сприяє зрівноваженню інтересів, поглиблюючи геоекономічний егоїзм та провокуючи появу та утвердження різних ідей виняткових прав і можливостей для певних держав.

В економічній сфері, як і в політичній та культурній, ще більш рельєфно виокремлюють дві протилежних тенденції – глобалізацію та національно-економічну суверенізацію. *Їхнє зіставлення на сьогодні виявляє значний дисбаланс не на користь національних*

¹ Див.: Стафійчук В. І., Барабаш Ю. О. Транснаціональні корпорації як нові геостратегічні суб'єкти // Український географічний журнал, 2003. № 2. С. 21–29.

економік, що не сприятиме формуванню оптимального світового геоекономічного порядку. Наприклад, глобалізаційні економічні процеси збільшують економічну і політичну значущість великих світових економік і зменшують соціально-економічні можливості невеликих держав, їхню здатність впливати на ситуацію в своїх країнах, забезпечувати збалансований розвиток своїх регіонів. Виявом процесів національно-економічної суверенізації є прагнення держав до економічної самодостатності, безкомпромісний захист державами своїх національних економічних інтересів. Тривогу щодо диспропорцій у міжнародних економічних відносинах висловлюють й багато геоекономістів та геополітиків національних держав, акцентуючи увагу на різних негативних проявах глобалізації, яка у багатьох аспектах дає дорогу фінансовим спекуляціям, поглиблює економічну залежність «периферійних» країн та регіонів, призводить до швидкого поширення за «принципом доміно» різних кризових явищ, що зокрема проявилось в часи пандемії коронавірусу. Але, незважаючи на це, на популярному рівні і в засобах масової інформації переважає апологетика економічної глобалізації, а також її крайня протилежність – стихійні антиглобалістські протести, які часто набувають маргінальних форм. Відчутна недостатність виважених концептуальних підходів щодо зрівноваження геоекономічних взаємин та оптимізації геоекономічного світоустрою.

Відправною точкою нового концептуального осмислення геоекономічної проблематики можуть слугувати ті економічні моделі минулого, які вже засвідчили свою ефективність на конкретних прикладах, доповнюючи їх новими положеннями з урахуванням модерних чинників у розвитку світової економіки. Конструктивне значення в цьому контексті мають ідеї німецького економіста Ф. Ліста (1789–1846), котрий розглядав національне господарство (націю) як опосередковану ланку між особистістю (особистим господарством) та людством (світовою економікою). Своєю практичною діяльністю та економічними дослідженнями («Національна система політичної економії», 1841)¹ Ф. Ліст створив сприятливі економічні передумови для об'єднання роздробленої на той час Німеччини, а тому його безспідставно вважають основоположником

¹ Фрадинський О. А. Національна система політичної економії Фрідріха Ліста // Вісник Хмельницького національного університету, 2016. С. 231–234.

*економічного націоналізму.*¹ Розглядаючи національне господарство як базову ланку світової економіки, він обстоював активну державну підтримку (протекціонізм) національним економікам. Тому й *об'єктивні геоелекономічні тенденції, й аргументи фахівців у галузі геоелекономіки засвідчують необхідність збереження, а у певних аспектах і посилення економічних функцій національних держав, зміцнення цілісності та розумної самодостатності національних економік як базової ланки міжнародних економічних відносин.* Отже, транснаціональні економічні зв'язки завжди необхідно узгоджуватись з внутрішньо-територіальними, які забезпечують формування цілісних територіальних економічних підрозділів (внутрішньодержавних економічних районів різного рівня, національної економіки як цілісного економічного району). І відповідно до цього тенденції з поглиблення міжнародної економічної взаємодії мусять мати свої конструктивні противаги в розвитку національних господарств у напрямі зміцнення їхньої комплексності та самодостатності, рівень яких значною мірою залежав би від розмірів самих держав. Зокрема, такі достатньо великі за розмірами держави, як Україна мають усі підстави для високого ступеня внутрішньої економічної взаємопов'язаності, розгалуженості, а також і розширення внутрішнього ринку.

Порушення рівноваги у співвідношенні зовнішньоекономічних та внутрішньо-економічних зв'язків робить економіку однобічно зорієнтованою і вразливою щодо негативних зовнішніх тенденцій, що засвідчило поширення коронавірусу в 2020 році. Так, саме обмеженість і нерозвинутість внутрішнього ринку і залежність основних українських виробників від зовнішньої кон'юнктури спричинили обвальне падіння економіки під час кризи 2008–2009 років.

Геополітичну необхідність зміцнення економік національних держав визначають також і їхні важливі соціальні та безпекові функції, зокрема, щодо вирішення питань зайнятості, підтримки окремих соціальних груп (пенсіонерів, інвалідів та ін.), оборони, протидії різним стихійним лихам. Тому сучасна держава мусить мати й економічні важелі вирішення соціальних проблем та питань безпеки.

¹ Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. К.: Основи, 1998. 480 с.; Ерік С. Райнерт. Як багаті країни забагатіли... і чому бідні країни лишаються бідними. К.: Темпора, 2014. 444 с.

3.5.▶ Нові виміри глобальних та міждержавних природно-ресурсних та геоекологічних проблем

У геоекономічних взаєминах завжди важливе місце займали природні ресурси, а боротьба за їхній контроль була в центрі геополітики сили. Сучасна геополітична актуальність природно-ресурсної проблематики ще більше посилюються через територіальну невідповідність розміщення та споживання природних ресурсів, особливо енергетичних (нафти, газу, урану), зумовлену тим, що більшість високо розвинутих держав, головно європейських, а також Японія, або уже значною мірою вичерпали свої запаси, або володіють низьким рівнем ресурсозабезпеченості. Водночас значні світові запаси нафти і газу розміщені у державах, що мають низку проблем у взаєминах із Заходом (держави Перської Затоки, Венесуела, Росія). Окрім того, значна частина мінеральних ресурсів розміщена у важкодоступних і малозаселених місцях, що потребує додаткових витрат на їхній видобуток. *В таких умовах загострюються питання цінової політики, обсягів видобутку, транспортування енергоносіїв, а отже, й різнобічного геополітичного протистояння.*

Якщо ще декілька років тому західні держави, насамперед США, через впливи на лояльні режими, різнобічну політичну присутність на Близькому Сході, всіляко забезпечували собі виграшні позиції у середовищі ОПЕК, то з 2017 року Росії вдалося нав'язати цій організації вигідні для себе умови, передусім у питаннях цінової політики. Проте вже в березні 2020 року угода ОПЕК та Росії щодо цінової політики та обсягів добування нафти була знову порушена, що свідчить про складність узгодження інтересів в цій галузі¹.

Так само в сучасних умовах особливо активізувалася гостра конкуренція щодо транспортування енергоносіїв. Росія, як один з найбільших експортерів нафти і газу, саме використовуючи газотранспортний важіль, зокрема будівництво нових газопроводів, прагне вирішити свої основні геополітичні завдання, головним з

¹ Семена М. Нафта відмовляється «дружити» з Кремлем. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/mykola-semena-nafta-vidmovliaietsia-druzhyty-z-kremlem/30542505.html>

яких є прагнення позбавити Україну статусу транспортно-транзитної держави. Важливими для Росії в цьому контексті є й інші цілі: 1) економічно зацікавити провідні політичні еліти західних держав, головно Німеччини, у політичному зближенні з Росією, допускаючи й певні економічні втрати; 2) примусити до економічної, а відтак і політичної реінтеграції інші сусідні пострадянські держави; 3) розширити свій геоекономічний вплив на деякі азійські та південно-східноєвропейські країни (Китай, Туреччину, Балканські держави).

Значні геополітичні прорахунки у імпорті енергоносіїв зробив Європейський Союз, не забезпечивши диверсифікацію джерел постачання, в результаті чого деякі держави ЄС опинилися в енергетичній залежності від Росії. Найбільших геоекономічних і геополітичних втрат у газотранспортних взаєминах з Росією зазнала Україна, політичний істеблішмент якої, одержуючи надприбутки від імпорту, транспортування та реекспорту російського газу, так і не спромігся проводити політику енергозбереження та стимулювання власного видобутку, не здійснив модернізацію газотранспортної системи.

Глобальна природно-ресурсна проблематика тісно поєднана з демографічною та екологічною. Високі темпи зростання кількості населення світу потребують такої ж динаміки виробництва, і соціально-продовольчого забезпечення, що в сукупності зумовлює збільшення обсягів використання природних ресурсів, а також і зростання параметрів забруднення природного середовища. З огляду на це, ще у 70-ті роки ХХ ст. під егідою Римського клубу були розроблені різні епатуючі проекти про «межі зростання», позитивним в яких була посилена увага до еколого-ресурсних проблем, а негативним – довільне оперування кількісними параметрами та намагання законсервувати наявні рівні індустріального розвитку, у тому числі і відстаість країн Третього світу¹. Насправді, *оптимізація демографічних процесів та природокористування потребує не обмеження економічного росту держав Третього світу, а, навпаки, його зростання, яке б могло змінити структуру господарства, збільшити питому вагу промисловості в процесі індустріалізації, а отже, – й міського населення в процесі урбанізації, що стало б*

¹ Див.: Dennis L. Meadows (1977). Alternatives to growth-I: a search for sustainable futures: papers adapted. 309 p.

передумовою забезпечення демографічного переходу в цих країнах від розширеного відтворення населення до простого чи звуженого, а її наслідком – різке скорочення народжуваності, сприяючи водночас і вирішенню проблем зайнятості, забезпечення продуктами харчування та ліками. Тобто реальна потреба стабілізації кількості населення світу може бути вирішена якраз через стимулювання соціально-економічними чинниками демографічного переходу в державах Африки, Азії, Латинської Америки. А в контексті оптимізації природокористування важливим є і зменшення обсягів споживання в розвинутих державах.

Через посилення глобальних продовольчих проблем зростає гео-економічне та геополітичне значення агрокліматичних (земельних) ресурсів, значними запасами яких володіє Україна. Ефективне використання земель сільськогосподарського призначення, формування потужного агробізнесу дало б Україні змогу стати одним із світових лідерів з виробництва продуктів харчування, збільшуючи і її геополітичну вагу загалом. Разом з тим, аграрні ресурси України можуть стати й об'єктом зовнішніх і внутрішніх гео-економічних і геополітичних зазіхань, призвівши до їхнього незаконного привласнення.

Розвиток світової економіки зумовлює і неухильне збільшення шкідливих викидів у природне середовище, руйнування екосередовищ, негативним наслідком чого є поява нових загроз не лише гео-екологічній, але й гео-економічній стабільності. Попри дещо сенсаційний і епатажний характер інформації щодо змін клімату, реальною небезпекою стало багатократне зростання негативних стихійних кліматичних явищ (ураганів, паводків, селей, нехарактерних для певних місць великих морозів і снігопадів, засух тощо) внаслідок порушення природної рівноваги під впливом антропогенного тиску, завдаючи прямо чи опосередковано (через втрату урожаю) великих суспільних втрат. Небезпечний характер має і розширення пустель, зменшення лісопокритих територій, особливо площ тропічних лісів. На сьогодні помітним є певне розуміння міжнародного характеру проблеми, що проявилось у підписанні 1999 року Кіотського протоколу (як доповнення до Рамкової конвенції ООН зі змін клімату, підписаної 1992 року на конференції ООН)¹, згідно

¹ Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату. Електронний ресурс. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_801

з яким встановлені обмеження на викиди в атмосферу парникових газів. Але це лише окремі кроки. *Більш суттєві дії щодо збалансування геоecологічних та геоeкономічних інтересів можливі за умови зростання ролі економічних організацій під егідою ООН та зменшення впливу різних закритих клубів.*

Збалансування загальносвітових тенденцій природокористування та вирішення загальносвітових екологічних проблем потребує теоретичного осмислення цієї проблематики та критичного аналізу вже рекомендованих на міжнародному рівні практичних підходів. На сьогодні найбільш розрекламованою щодо цього є концепція сталого розвитку (*Sustainable development*), яку було офіційно прийнято на Конференції у Ріо-де-Жанейро ще у 1992 році. Її механічно і не зовсім коректно пов'язують переважно лише з беззаперечними вимогами до захисту довкілля від забруднення, раціональним використанням природних ресурсів, екологічною безпекою, а ще – з необхідністю подолання бідності. І такі позиції визначили її привабливість. Але водночас не можна не бачити інші суперечливі базові ідеї *Sustainable development*, а саме: вимогу обмеження економічного росту і обмеження використання ресурсів нібито задля їхнього збереження майбутнім поколінням, враховуючи передусім різке зростання кількості населення світу (демографічний вибух). Тобто економічне зростання за цією концепцією треба підтримувати лише на незначному рівні (тому правильний переклад українською мовою *Sustainable development* – підтримуваний розвиток, тобто ледь жевріючий розвиток). Але чи реально згідно з цією концепцією стабілізувати демографічні процеси та усунути економічні контрасти між розвинутими державами та країнами Другого й Третього світу? Однозначно, ні. Бо перехід від розширеного відтворення (одна сім'я троє і більше дітей) до звуженого чи простого (одна сім'я – одне чи двоє дітей) є можливим лише в умовах прискореного економічного розвитку, насамперед індустріалізації та урбанізації, що, зокрема, засвідчує приклад Японії, Південної Кореї, Тайваню.

Зважаючи на сказане, обмежений економічний розвиток держав з перехідною економікою та країн Третього світу відповідно до концепції сталого розвитку лише поглибить наявні економічні та соціально-демографічні контрасти. Щоб цього уникнути, таким державам треба переходити на прискорені темпи економічного піднесення, а не ставити питання про лише повільне (стале

чи підтримуване) зростання. І нові азійські індустріальні держави (Південна Корея, Китай Тайвань, Сингапур), відкидаючи нав'язувані стереотипи необхідності лише підтримуваного на низькому рівні зростання, добилися величезного економічного прогресу (і, до речі, переходу на нижчі темпи природного приросту). Це цілком стосується й держав з перехідною економікою, у тому числі й України, якій якраз потрібно не обмежувати економічний розвиток, а забезпечити бурхливе піднесення економіки (не на 1–2 %, а понад 10%), чого можна досягти лише в процесі нової індустріалізації та інтенсивного використання всього ресурсного потенціалу¹. Такі висновки не означають, що *Sustainable development* є цілком деструктивною. Навпаки, вона є важливою і необхідною для розвинутих держав, яким достатньо підтримувати незначне економічне зростання за обмеженого використання природних ресурсів. *Для України, а також держав з перехідною економікою та країн Третього світу, на сьогодні найважливішими є не обмеження в економічному розвитку, а навпаки – вихід на дуже високі темпи динаміки. Важливо додати, що лише науково-технічний прогрес як складова індустріалізації, забезпечуючи нові безвідходні технології та високу якість очищення від забруднень природного середовища, у змозі вирішити й глобальні екологічні проблеми.*

Отже, загострення та ускладнення всіх геополітичних суперечностей у постмодерний період відбувається без чітких міжнародно-правових механізмів вирішення різних територіально-політичних проблем. Так само домінуючі на сьогодні типи геополітичної свідомості не в змозі забезпечити об'єктивне сприйняття реальних викликів та запропонувати оптимальні варіанти розвитку, що загалом потребує виходу на нові геоментальні парадигми, у тому числі й в процесі творчого переосмислення національно-державницьких ідей та принципів економічного націоналізму.

¹ Дністряньський М. С. Чи відповідає українським умовам і потребам концепція сталого розвитку? Електронний ресурс. Режим доступу: <https://westnews.info/news/CHi-vidpovidaye-ukrayinskim-umovam-i-potrebam-koncepciya-stalogo-rozvitku.html>

УКРАЇНА ЯК ОБ'ЄКТ ТА СУБ'ЄКТ ГЕОПОЛІТИКИ В НОВІТНІ ЧАСИ

4.1. ► Суперечності територіально-політичного розвитку України впродовж 90-х років ХХ ст. – поч. ХХІ ст.

Одним з основних вузлів геополітичних суперечностей впродовж всього ХХ ст. була ситуація навколо України, яка навіть не маючи державного статусу, а лише обґрунтовані ідеї державотворення, все ж здійснювала вплив на розвиток політичних взаємин, насамперед у Центрально-Східній Європі, в тому числі й упродовж двох світових війн, а також була об'єктом різних тодішніх політичних відношень (протистояння й протидії, тиску, залежності, тяжіння та ін.) між різними суб'єктами міжнародно-політичних взаємин.¹ Здобуття Україною незалежності в 1991 році, яке збіглося з початками постмодерну, суттєво змінило геополітичну ситуацію не лише на європейському субконтиненті, але й у світі загалом, позначивши остаточний крах радянської імперії. Подальший територіально-політичний розвиток України², пов'язаний зі змінами в

¹ Див.: Держалюк М., Віднянський С., Коваль В., Сергійчук В., Мартинов А. Україна в зарубіжних доктринах і стратегіях ХХ ст. // Політична думка, 1996. № 1. С. 65–89.

² Див.: Дністрянський М. Територіально-політичний розвиток незалежної України: задавлені проблеми та нові виклики // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. 2016. Вип. 50; Кучабський О. Г. Посткомуністична трансформація України: геополітичні виклики // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. Офіцинський Р. А. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності. Ужгород: Гражда, 2005. 468 с.

політичній активності населення всіх її регіонів, а також з динамікою співвідношень загальнодержавної та регіональних політичних ідентичностей, представництвом регіональних політичних еліт у вищих і центральних органах державної влади, характером взаємин центру й регіонів, поширенням антидержавних рухів тощо, залежав як від внутрішніх передумов, так і різнобічних та суперечливих зовнішніх впливів. Тому й *постали перед Україною різні регіонально-політичні виклики були передусім зумовлені помітною неконсолідованістю різних частин країни через перебування у минулому окремих регіонів у складі різних держав, а також впливами зовнішніх політичних центрів.*

Вихідним пунктом дослідження тенденцій територіально-політичного розвитку суверенної України є референдум щодо підтримки Акту проголошення державної незалежності України 1991 року і перші тогочасні вибори президента України. Незважаючи на значний загальний рівень підтримки державного суверенітету України (90,32 % від усіх осіб, які брали участь у голосуванні), референдум виявив і деякі тривожні для становлення нової держави моменти. Зокрема, однозначно «проти» проголосувала доволі значна абсолютна кількість виборців (понад 2,4 млн осіб (7,58 %)), бюлетені у ще понад 670 тис. осіб (2,10 %) виявились недійсними, а 15,82 % осіб не взяло участі в голосуванні¹. Тобто реально підтримало ідею незалежності близько 76 % усіх громадян України, які мали право голосу, а майже четверта частина населення так чи інакше ще не була готова сприйняти ідею повної політичної самостійності. Важливо, що серед прихильників незалежності доволі значну частку становили мешканці, які сприймали лише економічні підстави та переваги самостійності, не розглядаючи варіанти повного політичного і культурно-інформаційного розриву з Росією. Так само в багатьох регіонах поширеним було бачення незалежності України як широкої автономії в межах союзної держави. Проте на ці суперечливі реалії тодішнє керівництво України просто не готове було серйозно зреагувати. Та якщо проаналізувати абсолютні й відносні показники результатів референдуму в регіональному розрізі, то ситуація з підтримкою суверенітету виглядала ще менш переконливою. Наприклад, у Кримській АРСР Акт проголошення

¹ Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 144. Арк. 6

незалежності підтримало 54,19 % громадян, які взяли участь у референдумі. Це було цілком достатньо для підтвердження легітимності української влади в цьому регіоні. Однак для розуміння суперечностей політичної ситуації в Криму треба було взяти до уваги й те, що велика кількість громадян не брала участі в референдумі (32,5 %), 42,2 % громадян проголосувало «проти» і ще 3,6 % бюлетенів виявились недійсними. Тобто реально суверенітет України в Криму підтримало лише 36,6 % дорослого населення. Так само доволі значною і в абсолютному, й відносному вимірах була кількість тих (близько третини дорослого населення), хто не підтримав активно чи пасивно суверенітет України в Донецькій, Луганській та Одеській областях. Така ситуація з волевиявленням у цих регіонах не була проблемою для підтвердження Акту проголошення незалежності України, але це мало стати застереженням щодо ймовірності формування доволі широкого середовища антиукраїнських настроїв і появи антидержавних рухів.

Так само й вибори першого президента (ним став у результаті переконливої перемоги колишній радянський партійний функціонер Л. Кравчук) засвідчили значне поширення радянської ідентичності та впливовості колишньої партійно-адміністративної номенклатури. У регіональному розрізі ці вибори виявили суттєву диференціацію ментально-політичних настроїв між західними та центральними, південними й східними регіонами держави, проте й відсутність якогось міжрегіонального антагонізму, що давало підстави сподіватись на певне зближення чи порозуміння¹. Тобто і результати референдуму, і вибори президента свідчили, що за значного поширення ще радянської ідентичності й адміністративного домінування радянської номенклатури в державі були достатньо сприятливі передумови для формування 1) образу України як окремої суверенної держави і 2) загальноукраїнської політичної самосвідомості. На рівні різних політичних середовищ також переважало розуміння того, що Україна, незважаючи на те, що вона поєднує різні історичні регіони, є окремою країною, яка має всі підстави розвиватися як цілісна держава.

Поширення деструктивних політичних рухів антиукраїнського спрямування у першій половині 90-х років ХХ ст. ще не мало

¹ Вибори Президента України 1991 року. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

загрозливого характеру, за винятком Кримського регіону, де вже діяла низка проросійських сепаратистських політичних організацій (Республиканское движение Крыма, Русская община Крыма, Русская партия Крыма та ін.), під тиском яких Верховна Рада Кримської АРСР прийняла низку документів, що суперечили українському законодавству, зокрема, щодо створення в цьому регіоні інституту президента. Обраний на початку 1994 р. «президент» регіону відразу розпочав свою діяльність у сепаратистському руслі, що спричинило першу серйозну регіонально-політичну кризу в Україні.

Другим проблемним регіоном стала Закарпатська область, де під впливом деяких зовнішніх середовищ проявилися особливі амбіції місцевої номенклатури, яка в ході референдуму навіть провела опитування щодо автономного статусу Закарпаття, висуваючи лозунги економічної самостійності, що з огляду на тодішні соціальні реалії (Закарпатська область була хронічно дефіцитним регіоном) виглядало цілком безпідставно. Політичні спекуляції щодо автономізації цього регіону поєдналися зі спалахом політичного русинства, суть якого полягала в трактуванні етнічно українського населення області окремим народом – русинами, посиляючись на збереження серед етнічних українців Закарпатської області самоназви «русин».

Відповіддю на суперечності ментально-політичної ситуації в державі загалом та окремих регіонах, що були на момент проголошення державного суверенітету, мала б стати системна внутрішня геополітика щодо мінімізації антиукраїнських настроїв та формування загальноукраїнської ідентичності через творення нових смислів у розумінні українського історичного процесу, логічності й закономірності проголошення незалежності України, важливості переходу до нової якості української культури та ін. Важливо було забезпечити насамперед широке розуміння і загальносуспільне усвідомлення того, що утворення держави Україна – це логічний наслідок усього історичного процесу на українських землях, її суверенітет – передумова поступального розвитку суспільства, а тому українська державність і радянська ідентичність – речі несумісні. *Держава мала б утверджувати геополітику національної пам'яті, спираючись на загальноукраїнський консенсус щодо позитивного оцінення таких ключових періодів та діячів минулого, як історія Київської Русі, козацтва, історії УНР, українського культур-*

ного (розстріляного) відродження у 20-ті роки ХХ ст., а також Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та багатьох інших видатних постатей, забезпечуючи висвітлення регіональних історичних подій у контексті єдності та унікальності українського історичного процесу, державницьких прагнень українського народу, соборності всіх українських земель, й актуалізувати ті моменти регіональної історії, які відображали б роль і внесок регіону в загальнонаціональне державотворення і загальнонаціональні здобутки. Однак системної внутрішньої політики щодо роз'яснення нових геополітичних реалій і формування нових смислів, зближення підходів у трактуванні деяких суперечливих моментів історії, мінімізації впливу антиукраїнських середовищ фактично не проводили. Натомість під спекулятивним приводом «історію не переписують», «це наша історія» поступово почалася «реставрація» і радянської ментальності, символіки і навіть розширення радянської ідентичності та зміцнення політичних сил, що на неї спирались (КПУ, ПСПУ та деякі інші).

Чи не найбільші негативні наслідки в територіально-політичному розвитку України впродовж 90-х років ХХ ст. були зумовлені вибором особливо невдалої моделі соціально-економічних перетворень, яка мала б забезпечити відхід від командно-адміністративної системи в напрямі створення ринкової економіки. Замість наведення ладу у державному секторі економіки, збереження і зміцнення великих сільськогосподарських фірм, творення замкнених у межах України виробничих циклів, поступового формування ринкових механізмів та ринкових інститутів у поєднанні з економічною просвітою населення, відразу було проголошено авантюрні лозунги щодо тотального роздержавлення, приватизації без чітких прозових економічних механізмів, що перетворилось і у безпрецедентне розкрадання державного майна тими соціальними середовищами, що були зовсім віддаленими від ідеї української державності. Це стало результатом реалізації кланових інтересів посткомуністичних еліт, основу яких становила партійна, комсомольська та господарська номенклатура, верхівка правоохоронних органів, та зовнішніх зацікавлених середовищ, повного нерозуміння проблематики діячами національно-демократичного табору, що в сукупності призвело до руйнування промислового виробництва, занепаду сільського господарства та інших галузей, поглиблення економічної залежності від Росії та міжнародних

банків і фондів. Унаслідок таких негативних тенденцій Україна поступово втрачала стартові переваги і відкочувалася все далі і далі від високорозвинутих держав, обмежуючи і перспективи своєї геополітичної активності.

Через трансформаційну економічну кризу, спричинену невдалими реформами, соціальне середовище підтримки суверенного національно-державного розвитку звужувалось (українська інтелігенція, студентська молодь), а коло скептично чи негативно налаштованих до державності України людей – навпаки, розширювалося. Це засвідчили й подальші соціологічні опитування, проведені, зокрема, під керівництвом В. Хмелька. Наприклад, насамперед через економічні негаразди й неналежну інформаційну політику підтримка суверенітету України вже в перші 90-ті роки після проголошення незалежності зменшилася до 56 %¹.

Ще одним суттєвим негативним моментом у територіально-політичному розвитку України 90-х років ХХ ст. стало те, що не було створено єдиної української православної автокефальної церкви (а логічна необхідність у цьому випливала з суверенного статусу України, були і такі можливості), через що середовище найбільшої в Україні конфесії – Української православної церкви (Московського патріархату) і надалі було чинником підтримки «радянської єдності», і чинником русифікації православних вірних, і проросійських геополітичних орієнтацій загалом. Диференціація релігійного простору України продовжувала поглиблюватися² і через нові релігійні розколи та поширення різних неорелігійних рухів, що загалом аж ніяк не сприяло консолідації суспільства.

Не відповідала потребам регіонально-політичного зближення й ситуація в партійно-політичному середовищі. Якщо в першій половині 90-х років ХХ століття Народний Рух України, деякі інші національно-демократичні партії (Українська республіканська партія, Демократична партія України та ін.) через широку мережу осередків у всіх регіонах України робили достатньо багато для формування загальнонаціонального державницького мислення, то в наступні роки через адміністративні втручання з використанням

¹ Хмелько В. Є. Динаміка підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991–2014 роки) // Наук. записки НаУКМА. Соціол. науки, 2014. Т. 161. С. 3–10.

² Костащук І. І. Релігійний простір України: суспільно-географічне дослідження. Чернівці: Технодрук, 2018. 616 с.

технологій розколу, діяльність груп великого бізнесу їхній вплив різко зменшився. Водночас суттєво зросла кількість політичних партійних проєктів, орієнтованих на інтереси зовнішніх і внутрішніх бізнес-середовищ, які почали спекулювати на протиставленні регіональних інтересів.

Навіть без формування ідеологічно-інформаційних засад цілісності України в другій половині 90-х років ХХ ст. деякі регіонально-політичні проблеми все ж вирішували через використання президентом Л. Кучмою адміністративних важелів, зокрема, щодо включення Криму в правове поле України (ліквідація посади президента, прийняття Конституції України у 1996 р. і Конституції АР Крим у 1998 р.), створення місцевих державних адміністрацій (обласних і районних), а також суттєве блокування відцентрових тенденцій на Закарпатті. Та попри окремі позитиви у використанні адміністративного чинника як інструмента регіональної політики, очевидною згодом стала і його обмеженість. Зокрема, адміністративно-кар'єрну зацікавленість деяких регіональних політичних середовищ, яку застосовувало українське керівництво, у наступний період почала активно використовувати і Росія. Окрім того, у другій половині 90-х років ХХ ст. вже почав виявлятися визначальний вплив груп великого бізнесу, зовсім віддаленого від української культурної та політичної ідентичності, на центральні й регіональні структури влади, особливо Донецького (Донецька, Луганська області) і Харківсько-Дніпровського макрорайонів (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька) (див.: рис. 2). *А через непрозорі економічні відносини майже вся енергія керівних політичних середовищ України була спрямована на перерозподіл власності, одержання різних економічних переваг, що мінімізувало ефективність державного управління і державної влади загалом, знижуючи її авторитет в очах громадян.* Не вдалося також упродовж усього періоду незалежності забезпечити збалансоване представництво регіональних середовищ в органах влади, головню через брак прозорих механізмів відбору в центральні органи влади, а це загалом перешкоджало оптимальному використанню великого творчого потенціалу, який перебував у тіні в областях, містах і сільській місцевості. Через це в столиці помітно виявлявся регіональний егоїзм і суб'єктивізм у формуванні апарату органів влади, насамперед з огляду на регіональне походження президента.

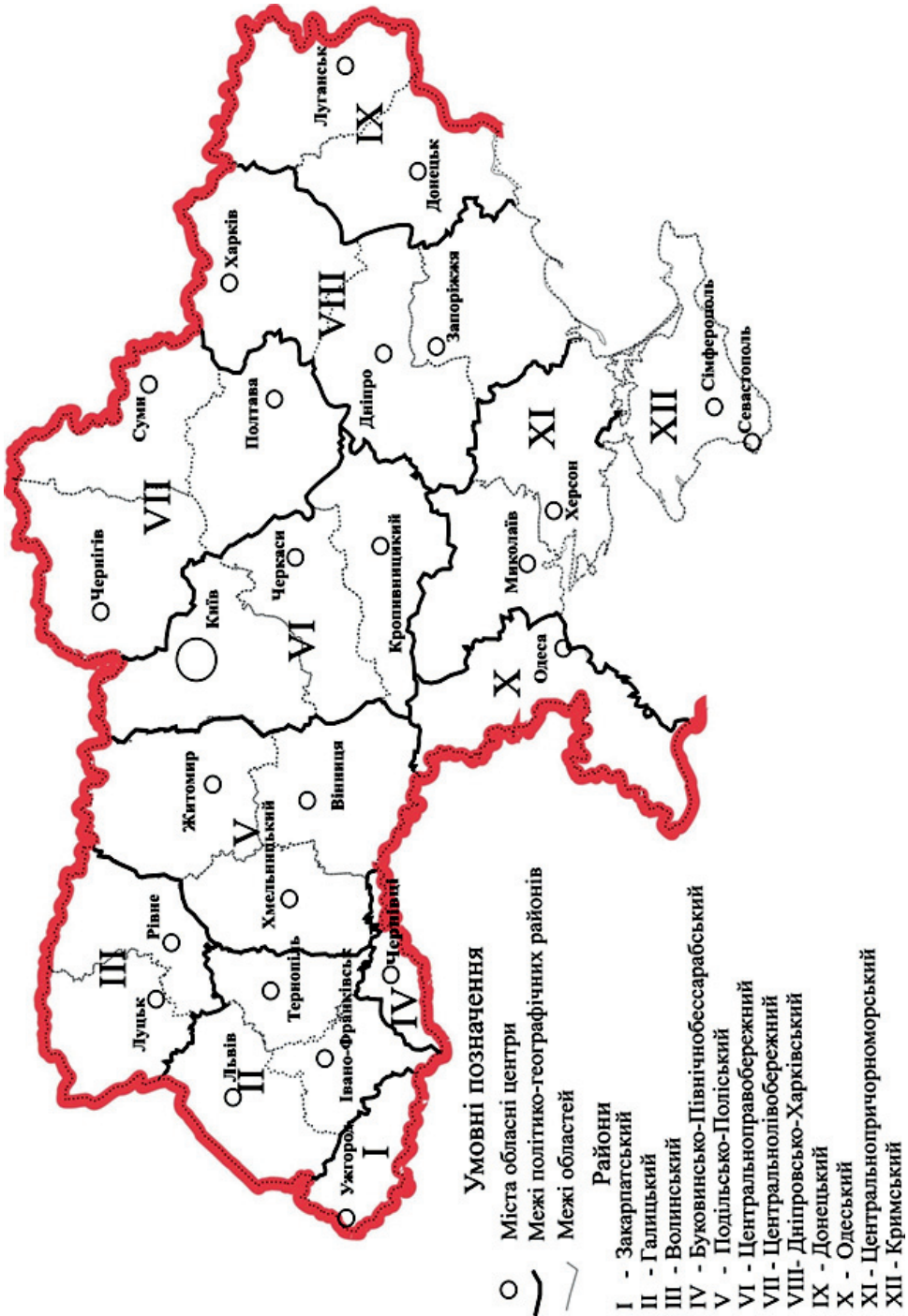

Рис. 2. Суспільно-географічні макрорайони України

Впродовж 90-х років ХХ ст. дипломатія України забезпечила порівняно високий рівень інтенсивності взаємин з міжнародними організаціями, повноцінне входження в систему міжнародних відносин.¹ Але Україна, як єдина держава, що відмовилася від свого значного ядерного потенціалу, так і не одержала ні належних міжнародних гарантій, ні економічної компенсації. Не вдалося також українській дипломатії забезпечити раціональне використання великого транспортно-транзитного потенціалу держави, враховуючи те, що Україна могла безпосередньо взяти участь в транспортуванні каспійської нафти і газу, не було забезпечено належних умов транспортування вантажів українською частиною Дунаю.

Характер територіально-політичного розвитку України кардинально змінився після 2000 р., коли нове російське керівництво взяло курс на відновлення імперії, а основною перешкодою на цьому шляху стала українська незалежність. Масований геополітичний тиск Росії відбувався через: 1) створення проросійських політичних рухів і партій, громадських і бізнесових організацій, фінансування впливових українських політиків; 2) відновлення неоколоніальних відносин в інформаційно-культурній сфері, масовану пропаганду російського патріотизму й великодержавництва (часто під виглядом «слов'янської» чи «православної» єдності, євразійського імперіалізму) у поєднанні з дискредитацією діячів української історії та національно-визвольного руху й української етнокультурної ідентичності загалом; 3) створення умов для поглиблення економічної залежності від Росії в енергетичній сфері, передусім шантаж щодо ціни на газ з метою втягування України в різні інтеграційні об'єднання; 4) цілеспрямоване нав'язування Україні федеративного устрою з метою позначення легальних ліній проєктованого розколу².

З огляду на масштабні втручання Росії у внутрішні справи України, середовище проросійських політичних орієнтацій розширилося, через що намітилася поляризація в політичних настроях між центральними й західними регіонами, з одного боку, та східними і південними, – з іншого. Щоб випробувати здатність українського суспільства протистояти російському геополітичному тиску і домогтися зміцнення своїх позицій у чорноморському регіоні,

¹ Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) // Відп. ред. С. В. Віднянський. К.: Генеза, 2004. 616 с.

² Дністрянський М. С. Геополітичний тиск Росії та українські перспективи // Універсум, 2010. № 11–12. С. 4–7.

Росія в 2003 р. спровокувала прямий конфлікт навколо острова Туза з вимогою добитися територіальних переваг в Керченській протоці, який на той час завдяки достатньо твердій позиції українського керівництва й прикордонної служби ще вдалося вирішити на користь України¹.

Напередодні президентських виборів в Україні 2004 року російські спецслужби й політтехнологи, використовуючи різноманітні важелі, зуміли спровокувати на засадах російського великодержавництва своєрідну політичну мобілізацію значної частини етнічних росіян, втягуючи у цей рух (як нібито загально регіональний) і деякі групи русифікованого етнічно українського населення в східних і південних регіонах, що призвело до гострого політичного і, що особливо небезпечно, регіонального протистояння. Особливо штучно нагніталися регіональні суперечності по лінії НАТО чи Росія, державна мова українська чи українська і російська. На фоні таких геополітичних та інформаційних реалій, як засвідчили президентські вибори 2004 р., відбулося зближення електорально-політичних настроїв населення західно- та центральноукраїнських регіонів і водночас за результатами виборів виник новий електоральний «вододіл» на межі центральних, з одного боку, та східних і південних регіонів, – з іншого (див.: рис. 3). Цей електоральний розподіл фактично повторився і на парламентських виборах 2006 і 2007 р.р. Унаслідок такої поляризації суттєво ускладнилася етнополітична ситуація в багатьох регіонах України, насамперед тих, що межують з Росією.

У тогочасних російських та проросійських засобах масової інформації пропагували провокаційні твердження про нібито іманентний і неминучий характер такої поляризації, вперто нав'язували стереотипи, мовляв, Україна – закономірно геополітично і геокультурно розколота держава. «Модним» в їхньому середовищі стало пояснення регіональної контрастності політичних настроїв в Україні крізь призму культурно-цивілізаційних відмінностей чи навіть міжцивілізаційного протистояння.² З Упередженість і

¹ Конфлікт щодо острова Туза. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

² Karacsony D., Kocsis K., Koval K., Molnar J., Poti L. East-West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? // *Hungarian Geographical Bulletin*, 2014. Vol. 63 (2). P. 99–134.

Брайчевський Ю. С. Проблеми регіональної поляризації суспільно-політичного розвитку України у зарубіжній літературі / Ю. С. Браїчевський // *Географія та туризм*, 2012. Вип. 22. С. 234–241.

політичну заангажованість таких підходів спростовують об'єктивні геокультурні й історико-географічні реалії та приклади інших держав. Очевидно, що розмах соціально-культурних відмінностей (за мовно-етнічними, релігійними й іншими ідентифікаційними ознаками) в Україні дійсно є суттєвим, водночас наявна широка сукупність й історичних, соціокультурних та економічних підстав цілісності, що аж ніяк не свідчить про якісь культурно-цивілізаційні контрасти в державі. Наприклад, визначальним мав би бути той факт, що близько 95% державної території України – це українська етнічна територія, тобто ареал розселення українського народу, в межах якого він становить більшість, а це ставить Україну за історико-генетичними засадами в один ряд з іншими національними державами, сформованими на основі політичного самовизначення етносів-націй (насамперед центрально-східноєвропейських). Історичний політико-географічний аналіз також дає підстави вважати, що фактично всі регіони України були втягнуті в українські державотворчі процеси останніх століть, хоча й різною мірою¹. Йдеться лише про помітну історико-культурну неконсолідованість, з якою стикалося на момент об'єднання багато інших держав Європи (Італія, Німеччина, Румунія, Польща та ін.) і яка була подолана різними механізмами регіональної політики (чи, точніше, внутрішньої геополітики), у процесі реалізації якої використовували об'єктивні підстави цілісності і цілеспрямовано нівелювали дію суб'єктивних чинників роз'єднання суспільства.

Однак в Україні за наявності достатньо сприятливих передумов для зміцнення єдності країни впродовж тривалого часу конструктивних дій з боку держави щодо усунення історичних регіонально-ментальних бар'єрів було обмаль. Попри розуміння окремими політичними аналітиками та групами політиків проблематики територіально-політичної консолідації, системної внутрішньої геополітики щодо зміцнення цілісності України (як єдності зусиль держави і сумарного впливу політичних сил) фактично не проводили. Як, зрештою, і не було обґрунтовано стратегію розвитку держави, її основних ідеологічних засад як національної держави європейського типу, що постала внаслідок реалізації українським народом свого права на самовизначення і забезпечує

¹ Див. зокрема: Склярська О. Політико-географічні процеси в Закарпатській і Чернівецькій областях. Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2011. 228 с.

всім громадянам рівні права, а етнонаціональним меншинам – право на збереження своєї культурної самобутності. Навпаки, у кон'юнктурних інтересах, насамперед задля збереження владних повноважень та економічних переваг, центральна влада й окремі політичні лідери іноді самі провокували регіональне протистояння, всіляко сприяли збереженню радянської ідеології. Причому нормою стала підтримка тих ідеологічних принципів, які загалом заперечували ідею української державності. Внаслідок цього загальноукраїнська політична ідентичність утверджувалася дуже повільно.

Отже, за всіма ознаками з початку ХХІ ст. унаслідок геополітичного тиску Росії *територіально-політичний розвиток України було зорієнтовано в конфліктогенному напрямі*. Перемога представника українських патріотичних сил В. Ющенко за підсумками Помаранчевої революції була сприятливою передумовою для усунення негативного впливу неоімперської російської політики втручання у справи України. Однак нове політичне керівництво через невідповідність та недієздатність так і не зуміло оцінити рівень зовнішніх та внутрішніх загроз, не скористалося величезною кількістю переваг і можливостей для збалансування територіально-політичних взаємин та протидії геополітичному тиску Росії, який надалі наростав. Політику свободи слова, яку реалізувала нова президентська влада, проросійські сили використали як свободу антидержавної та українофобської пропаганди разом з цілеспрямованим формуванням міжрегіональних антагоністичних стереотипів. Водночас розширилося коло відверто антиукраїнських політичних організацій. Зокрема, у Донецьку в грудні 2005 р. створено сепаратистську організацію «Донецька республіка» (предтеча майбутньої терористичної «ДНР»), а в Закарпатському регіоні за сприяння високопосадовців президентської адміністрації інспіровано піднесення політичного русинства, що відобразилось у «легалізації» Закарпатською обласною радою «русинської ідентичності» в березні 2007 р.¹ та віртуальному проголошенні незалежності «Подкарпатської Русі» у 2008 р.

У 2010 р. Росія доклала величезних зусиль і засобів для приходу до влади президента В. Януковича, який головно оперся на проросійські середовища східних і південних регіонів (див.: рис. 4).

¹ Закарпатська обласна рада визнала національність «русин». Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/960538.html>

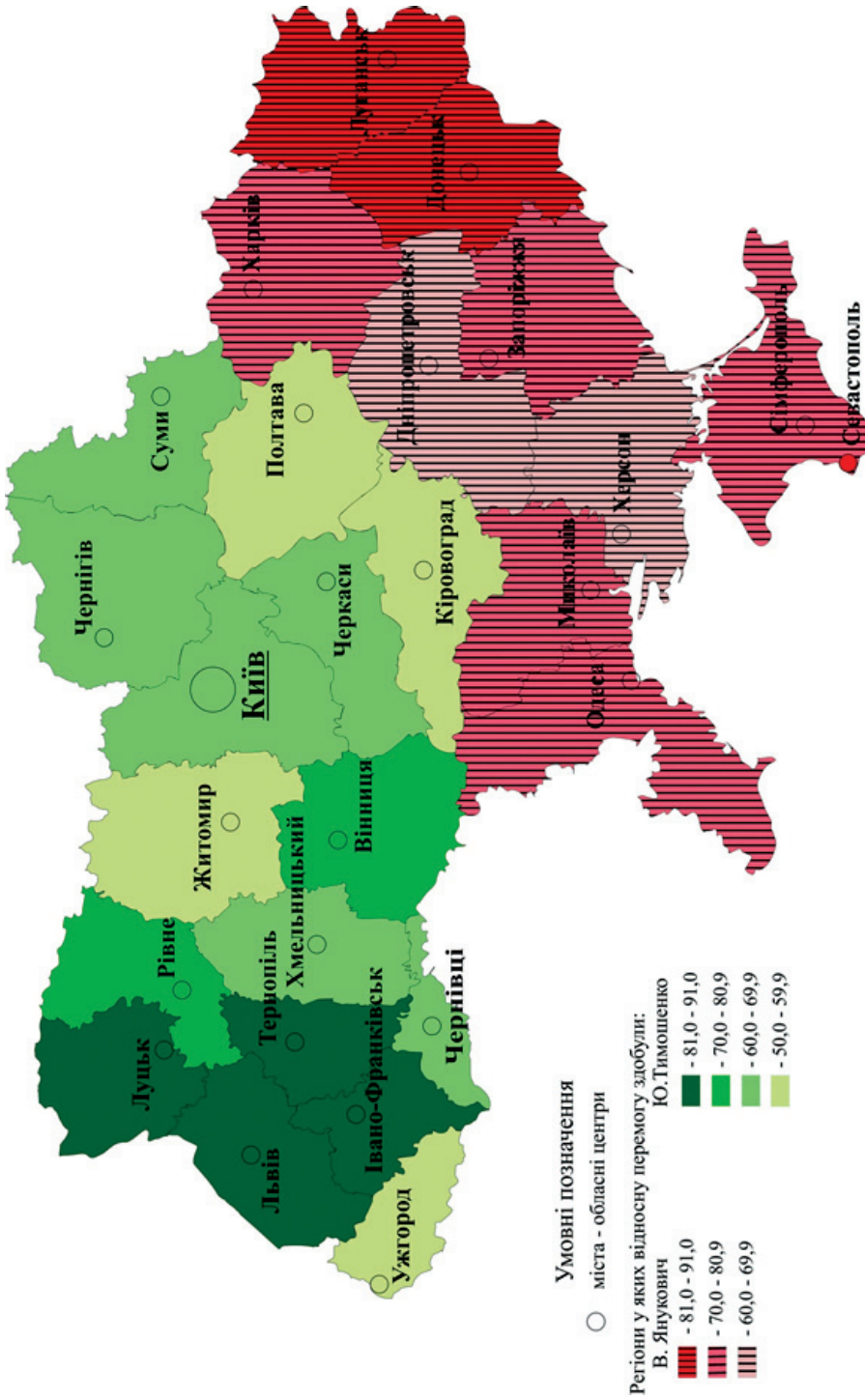

Рис. 4 Географія виборів Президента України у 2010 році

Це стало початком поступового захоплення Росією всіх ключових позицій у політичній, економічній та інформаційно-культурній сферах. Відразу ж у квітні 2010 р. між Україною і Росією було укладено так звані «Харківські угоди» про продовження дислокації російського Чорноморського флоту в Севастополі ще на 25 років. Особливо небезпечним стало те, що управляти силовими структурами України почали громадяни Росії, а це фактично обернулося їхнім прямим підпорядкуванням російській державі. Подібні дії зачепили й багато інших українських державних інститутів. У відповідь на заяву В. Януковича щодо прагнення підписати угоду про асоціацію з ЄС Росія вдалася до прямого економічного шантажу з блокування імпорту українських товарів. Відмова тодішнього президента України від ідеї євроінтеграції, таємні домовленості з президентом Росії, які давали підстави для звинувачень В. Януковича у зраді державних інтересів, дальші репресії проти опозиції стали початком масових протестів української громадськості проти проросійського режиму, що завершилося революційними подіями, втечею В. Януковича в лютому 2014 р. в Росію та його усуненням з посади президента, що започаткувало новий етап територіально-політичного розвитку України.

Отже, впродовж першого десятиліття незалежності держава Україна, маючи певні досягнення щодо міжнародного визнання та розбудови державних інституцій, так і не спромоглася використати стартові переваги для нарощування свого економічного потенціалу та підвищення добробуту громадян, але зуміла зберегти територіально-політичну цілісність. Однак після того, як Росія на початку XXI ст. розпочала реалізацію проекту відновлення колишньої імперії, почавши здійснювати шалений геополітичний тиск в інформаційній, культурній, політичній та економічній сферах, керівництво держави виявилось неготовим до системної протидії імперським загрозам

4.2. ▶ Російська окупація Криму та частини Донеччини як складова імперських геополітичних технологій

У відповідь на провал планів щодо поступової повзучої інкорпорації України і наміри нової постреволюційної української влади проводити незалежну від Росії зовнішню й внутрішню політику, російський політичний режим на початку 2014 року взяв курс на безпосереднє приєднання різних частин території України. Офіційним сигналом для здійснення відкритої анексії стала підтримка Радою Федерації Росії 1 березня 2014 року звернення президента Росії В. Путіна про надання дозволу на застосування російської армії на території України.¹ Очевидно, що розглядали різні сценарії експансії, але її стратегічним інваріантом було беззаперечне захоплення АР Крим та м. Севастополь з огляду на їхнє стратегічне військово-політичне значення. Використовуючи прийоми гібридної війни та інформаційних диверсій, російськими спецслужбами розроблявся й план анексії всіх східних та південних регіонів України, виходу до проросійської «Придністровської Молдавської Республіки», зі збереженням лише в центральній частині України якогось залежного від Росії українського політичного утворення. У цьому ж контексті поширювалися також провокаційні пропозиції з боку російських політиків щодо можливості розподілу західно-українських регіонів між суміжними сусідніми державами. Ще одним варіантом, який відкрито проголошували на міжнародному рівні, була реорганізація України (але без відторгнутого від неї Кримського півострова) в залежну від Росії федеративну державу зі слабкою центральною владою.

Першочерговим завданням російської імперської політики стала анексія Криму, що нескладно було зробити, скориставшись з дезорганізації силових структур України, а це своєю чергою стало наслідком їхнього попереднього фактичного підпорядкування російським силовим структурам і спецслужбам. Окрім того, з самого початку проголошення незалежності Кримський регіон разом з Севастополем і були найслабшою ланкою в територіально-політич-

¹ Рада Федерації надала Путіну дозвіл на введення військ на територію України. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/>

ній системі України як з огляду на їхнє географічне положення, історично-географічні передумови, так і той факт, що в цьому регіоні було доволі широке антиукраїнське середовище, основу якого становила добре організована і фінансована мережа проросійських громадсько-політичних організацій. Утворенню такого середовища сприяли й такі об'єктивні чинники, як значно пізніше, порівняно з іншими регіонами, входження Криму до складу УРСР (у 1954 р.) та особливі етнодемографічні реалії (Крим – єдиний в Україні регіон, де етнічні українці за переписом 2001 р. становили меншість (24,3%), а більшістю були етнічні росіяни (58,3%), серед яких доволі значним був прошарок колишніх військових і партійних пенсіонерів)¹. Також однією з визначальних передумов збереження проросійських настроїв було базування російського Чорноморського флоту. Усі ці обставини сприяли широкому поширенню радянської ідентичності, поєднаної з російським патріотизмом. Водночас упродовж усього періоду української незалежності центральна українська влада не дуже активно намагалася обґрунтувати й пропагувати історико-культурні підстави поєднаності Криму з материковою Україною, сподіваючись лише на економічне та кар'єрне зацікавлення різних впливових кримських груп. В етнокультурному розрізі проукраїнські політичні настрої були найбільше виражені в середовищі кримських татар, кількість яких за часи незалежності України зростає у понад шість разів і досягла 12% усієї людності (див.: рис. 5). І хоча на півночі Криму відносно більшість населення становлять українці, етнічно українське населення загалом було сильно асимільоване і слабо організоване.

Використовуючи свої величезні військові переваги, Росія у березні 2014 р. окупувала АР Крим і м. Севастополь, оголосивши про включення їх до складу Російської Федерації як окремих суб'єктів, причому російський політичний режим проігнорував осуд своїх агресивних дій більшістю держав світу та міжнародними організаціями, у тому числі й запровадження політичних та економічних санкцій з боку США, Канади, Австралії, ЄС та деяких інших їхніх союзників. Але, треба визнати, що рівень санкцій був недостатнім, ураховуючи безпрецедентне з часів Другої світової війни й цинічне ігнорування Росією норм міжнародного права.

¹ Національний склад населення та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. К.: Державний комітет статистики України, 2003. 245 с.

Окупувавши Кримський півострів, Росія з квітня 2014 року продовжила свою політику експансії. З цією метою російські спецслужби розробляли і ширший геополітичний проект «Новоросія», який передбачав поступове поширення російської влади на інші регіони півдня і сходу України, мобілізуючи все проросійськи налаштоване населення та організовуючи різноманітні інформаційні й політичні диверсії. Основним осередком агресії було обрано Донеччину, де, з огляду на місцеве походження колишнього президента В. Януковича, були найбільш помітними невдоволення щодо революційної зміни влади. І загалом цей регіон, як вважає український політико-географ Р. Сливка, був структурно вразливим для провокування територіально-політичної нестабільності¹. Тому російським збройним підрозділам відносно легко вдалося захопити адміністративні будівлі в адміністративних центрах, а також міста Слов'янськ і Краматорськ, розв'язати гібридну війну проти проукраїнського населення, встановивши згодом на підконтрольній території маріонеткові терористичні режими (т. зв. «Луганську народну республіку» й «Донецьку народну республіку»). Після того, як російські збройні підрозділи розпочали безпосередні воєнні дії проти українських правоохоронців на території Донецької та Луганської областей, Україна змушена була розпочати антитерористичну операцію (АТО).

Через діяльність широкої російської агентурної мережі небезпеки дестабілізації політичної ситуації в 2014 році стали актуальні і для інших регіональних центрів півдня і сходу України, насамперед Одеси й Харкова, але українській громадськості, передусім патріотичній молоді, значну частину яких становили футбольні вболівальники, вдалося нейтралізувати проросійські групи та найманців з інших регіонів Росії.

Протидіяти російським підрозділам у межах Донецької та Луганської областей було складніше, оскільки деяка частина населення цих регіонів підтримала антиукраїнські сепаратистські ідеї, інші – через політичну нерозбірливість були геть дезорієнтовані цинічним заявлянням можливим наступом «українських фашистів», які, за словами російських пропагандистів, нібито хочуть фізично знищити місцеве населення. Як уже було зазначено, ці

¹ Сливка Р. Структурна вразливість регіону як передумова виникнення територіально-політичних конфліктів // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. С. 326–331

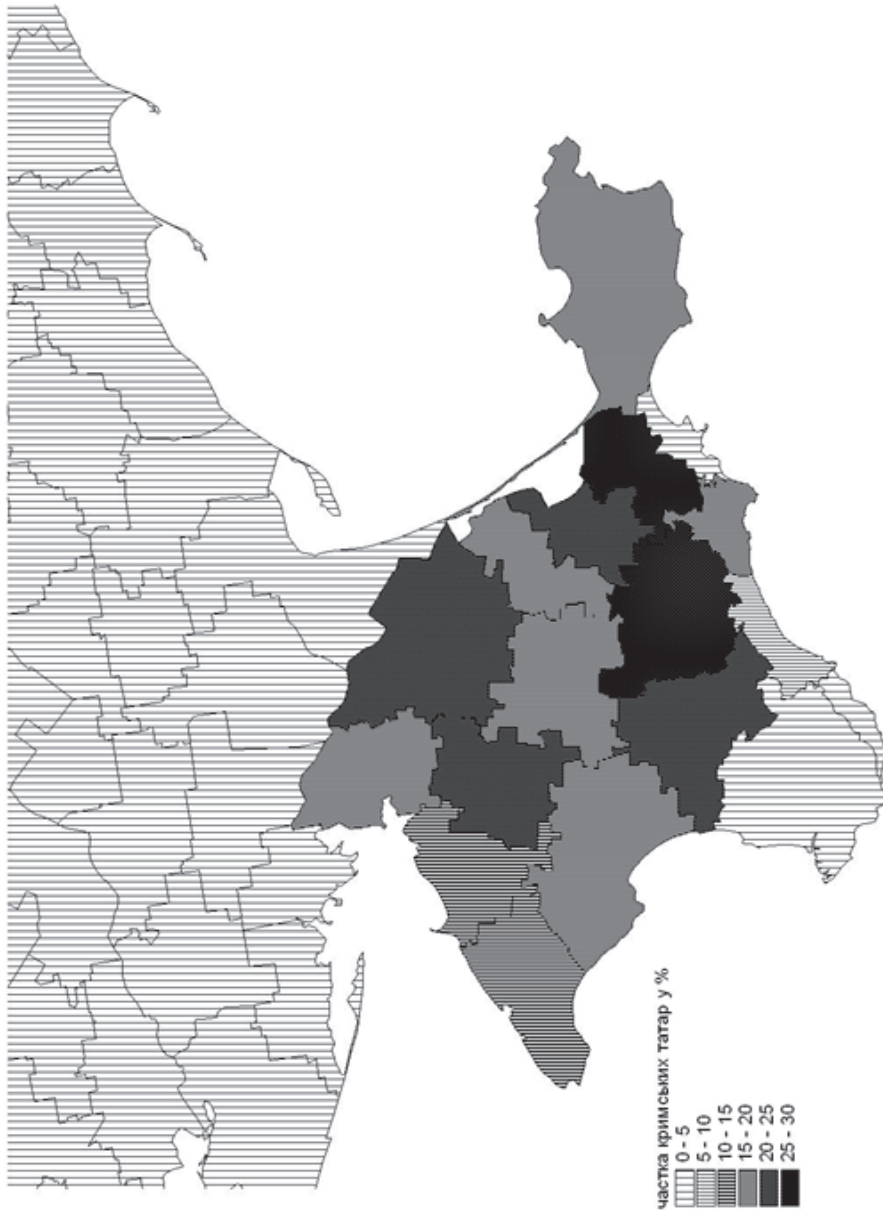

Рис. 5. Частка кримських татар в адміністративних районах та деяких міськрадах АР Крим за переписом 2001 року

два донецькі регіони були достатньо вразливими у контексті різних можливих проявів територіально-політичної дестабілізації, що пов'язано як з історико-географічними й культурно-географічними передумовами (невелике переважання етнічних українців (близько 57%) за значної більшості населення з рідною російською мовою (понад 72%)¹, так і з особливостями економічної ситуації (високий рівень індустріалізації й урбанізації, домінування місцевих фінансово-промислових груп), які визначили сильно виражений ступінь регіональної політичної самосвідомості на фоні радянської ментальності та досить низького рівня української етнічної й політичної самосвідомості (рис. 6).

У відповідь на проведення антитерористичної операції з використанням підрозділів Збройних Сил України, Національної гвардії та українських добровольчих батальйонів Росія створила в межах псевдореспублік регулярні війська, озброєні сучасною важкою технікою під керівництвом кадрових російських генералів та офіцерів. Розпочалися масштабні воєнні дії з застосуванням важких озброєнь. Українські війська зуміли звільнити частину окупованих територій, але розвинути успіхи не вдалося через втручання регулярної російської армії і непередбачувані жорстокі обстріли російськими військовими українських позицій реактивними системами залпового вогню зі своєї території.

Під тиском міжнародної громадськості в лютому 2015 року в складних політичних умовах контрнаступу російських збройних підрозділів були підписані так звані «Мінські угоди» за участю політичних керівників України, Росії, Німеччини та Франції, які давали змогу насамперед припинити масштабні воєнні дії.² З огляду на несприятливу для українських збройних підрозділів ситуацію на фронті в ці угоди з подачі Росії було закладено низку не вигідних для України положень, безпосереднє виконання яких несе загрози її державним інтересам. Особливо їхня реалізація за так званою «формулою Ф-В. Штанмаєра» (тодішнього міністра закордонних справ, а згодом – президента ФРН), за якою передбачено проведення виборів на окупованих територіях ще до встановлення контролю над державним українсько-російським кордоном, що

¹ Лозинський Р. М. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 502 с.

² Повний текст документів, ухвалених на переговорах в Мінську. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Politics/129751>

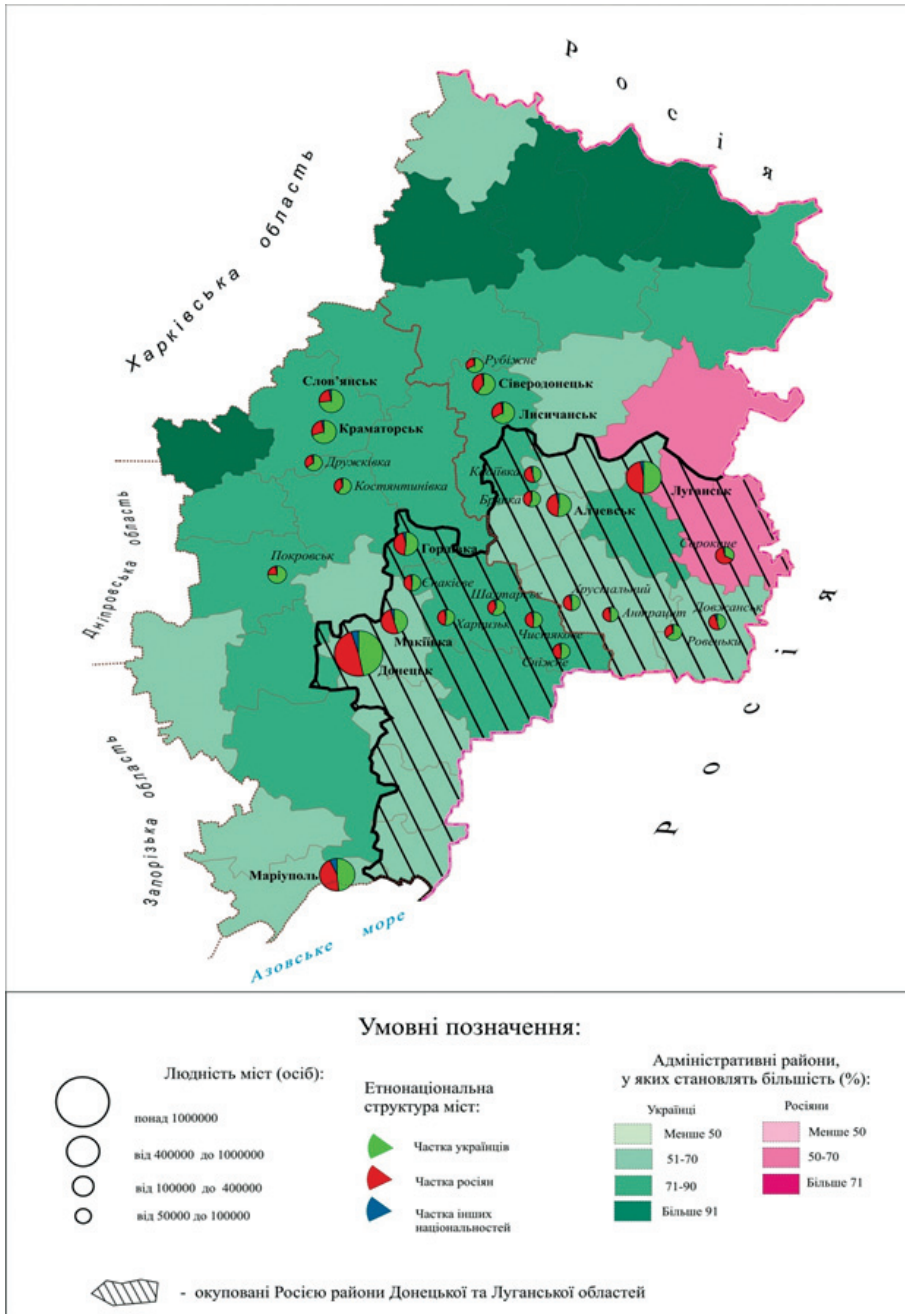

Рис. 6. Окуповані Росією райони Донецької та Луганської областей з зазначенням етнічного складу населення за переписом 2001 року

може засвідчити офіційне визнання незаконних російсько-сепаратистських утворень, а також надання їм особливого політичного статусу, збереження їхніх збройних підрозділів у вигляді народної міліції. Негативні для України аспекти «Мінських угод» пов'язані і з тим, що в 2015 році вони були підтверджені Радою Безпеки ООН і під ними поставили свої підписи керівники України, Франції, Німеччини й Росії, засвідчуючи, що цей договір став міжнародним. Але навіть і в такому вигляді Росія та сепаратисти продовжували й продовжують ігнорувати всі домовленості, здійснюючи щоденні обстріли української території, а сумарно жертвами війни є уже понад 13 тисяч цивільного населення та українських військових. Причому є всі підстави для висновків про те, що продовження локальних збройних зіткнень є цинічною тактикою примушування України до політичних поступок.

Отже, на початок 2020 року Україна не контролює ситуації на більш ніж третині території Донецької та Луганської областей, у тому числі в регіональних центрах і кількох великих агломераціях (Донецько-Макіївській, Горлівсько-Єнакіївській, Луганській). Оскільки вирішити питання реінтеграції окупованих територій Україна не в змозі силовими методами, то керівники держави вже декілька років намагаються розглядати це питання на міжнародному рівні, зокрема, у так званому «Нормандському форматі» з участю керівників Німеччини та Франції. Показово, що і Росія вже не ставить питання про інкорпорацію окупованих районів Донеччини до свого складу, як це було зроблено з Кримом, а використовує переговорний процес та так звані «ДНР» й «ЛНР» як основний засіб всебічного тиску на Україну з метою зміни її державного устрою, внутрішньої політики й прозахідних геополітичних орієнтацій. Йдеться про прагнення Кремля добитися легалізації псевдореспублік через проведення виборів, а далі нав'язати прямі переговори українського керівництва з цими сепаратистськими утвореннями, за результатами яких вони нібито мали б «погодитися» ввійти до складу України на федеративних чи навіть конфедеративних засадах та за реалізації цілком неприйнятних для України політичних вимог (проголошення нейтрального статусу, відмова від євроінтеграції, проголошення російської мови як другої державної та ін.). Зрозуміло, що розвиток подій за цією схемою несе реальні загрози краху України як держави. Так само Росія зацікавлена в обмеженні санкцій і зменшенні своїх витрат на утримання «сепаратистських утворень».

ратистських республік», не приховуючи намірів поставити їх на баланс України, але не допускаючи справжнє поширення української влади на ці території.

В умовах продовження Росією гібридної війни та реалізації підступних геополітичних проектів нереально загалом ставити питання про інтеграцію окупованих територій до складу України в результаті переговорів з цією державою. Так само нема змоги на сьогодні перемогти Росію і в результаті збройного протистояння. Тому очевидно, що така можливість може настати лише після докорінної зміни політичного режиму в Росії. А до того часу треба розуміти, що найбільш прийнятним, хоча й не оптимальним варіантом припинення воєнних дій (а це дуже потрібно Україні для соціально-економічного розвитку), є варіант переходу цієї політичної ситуації в найближчий час у фазу замороженого конфлікту з участю миротворців на лінії зіткнення.

Ще складніше розраховувати на швидку реінтеграцію Криму до складу України. І хоча в цьому регіоні вже помітні різні розчарування, зумовлені політичними негативами щодо порушення громадянських прав, а також економічними втратами в туризмі, сільському господарстві, все ж більшість населення Криму, мобілізована російською великодержавницькою пропагандою, активно не протестуватиме проти статусу регіону як російської провінції. Тому перспективи геополітичної переорієнтації населення Кримського півострова на користь України не такі вже й великі. Лише в разі різкого погіршення його соціально-економічного становища виникне змога внести певні корективи в їхню геополітичну свідомість.

Отже, російська окупація Кримського півострова та запровадження проросійських терористичних режимів на частині Донецької та Луганської областей порушили територіально-політичну цілісність України. І на початок 2020 року українська держава і далі змушена протистояти збройно російській агресії, що супроводжується великими людськими і соціально-економічними втратами. Щодо реінтеграції окупованих територій до складу України, то вона можлива за умови: 1) політичної консолідації українського суспільства на засадах суверенного національно-державного розвитку; 2) створення ефективного й справедливого з соціально-економічного погляду суспільства; 3) посилення міжнародному тиску зі збереженням санкцій; 4) докорінної зміни політичного режиму в Росії.

4.3. ▶ Україна як об'єкт інформаційних диверсій у сфері етнополітичних взаємин та історичної пам'яті

Ще одним з найбільш підступних напрямів підривної гібридної війни проти самостійної України з боку різних зовнішніх середовищ, і насамперед Росії, стало конструювання на її території різних геополітичних проектів на основі так званих «спільнот-симулякрів», тобто проголошення політичної значущості таких соціальних груп, які мають переважно віртуальний характер. З цією ж метою нав'язують нову політичну сутність ідентичностям минулого чи різним політично віддаленим соціальним групам (етнографічним, релігійним та ін.), а також цілеспрямовано пропагують такі версії історії, які дискредитують український національно-визвольний рух, принижують українських політиків минулого з наміром формування різних негативних суспільних комплексів.

Практично відразу після розпаду СРСР і створення суверенної України російські політтехнологи нав'язали суспільству бачення структури українського етнокультурного середовища не в розрізі етнонаціональних спільнот і груп, а крізь призму поділу країни на україномовне і російськомовне населення. Згідно з таким поділом і російськомовні українці, і російськомовні євреї, і російськомовні росіяни, і російськомовні вірмени, казахи, узбеки та ін. російськомовні групи творять нібито одну цілісну спільноту, що цілком суперечить усім етнічними й етногеографічними реаліям, тобто за такою схемою зв'язки між російськомовними українцями і україномовними українцями мали б бути слабшими, ніж, наприклад, між російськомовними українцями і російськомовними вірменами, що також не є правдою. За цими хибними методологічними підходами простежується спеціально розроблена культурно-інформаційна політика, спрямована на розкол єдиного українського етнічного й політичного середовища на дві антагоністичні групи: україномовну і російськомовну. А спроби створення інформаційних передумов для природної реінтеграції етнічних українців з рідною українською мовою в україномовне культурне середовище демагогічно трактували і трактують як насильство і порушення прав людини.

Якщо впродовж 90-х років ХХ ст. гіперболізація уявної єдності «російськомовного населення» як нібито цілісної спільноти була

лише чинником російського тиску на зовнішню й внутрішню політику України, то з початку XXI ст. цей політтехнологічний конструкт за задумом його авторів вже мав залежно від поставлених цілей: або формувати міжрегіональну поляризацію на основі політичної мобілізації за «порушені» права російської мови, необхідність надання їй державного статусу, або добиватися бажаних результатів на президентських чи парламентських виборах, або стати одним з аргументів в пропаганді федералізації України. Причому на різних інформаційних рівнях й майданчиках безперервно велася пропаганда нібито справедливих геополітичних інтересів російськомовного населення, його особливого бачення політичного статусу України, і насамперед – в союзі з Росією.

Активізація з початку XXI ст. російської інформаційної антиукраїнської політики проявилася також у пропаганді цинічної недостовірної інформації про відсутність єдиного українського народу загалом. Мовляв, є лише конгломерат різних етносів (поліщуків, бойків, гуцулів, лемків та ін.), які начебто мають й різне історичне походження. З цього приводу публікували і публікують псевдонаукові матеріали, спекулюючи на необізнаності широкого загалу українців з етнічною історією України, її регіональними особливостями. Насправді, поліщуки, бойки, гуцули, лемки – це лише етнографічні групи українського народу, які виділяються окремими особливостями фольклору, традиційного господарства і побуту. Їхнє формування безпосередньо відбувалося в контексті українського етногенезу. І що найголовніше: усім цим етнографічним групам властива загальноукраїнська самосвідомість.

В антиукраїнське русло спрямувала російська влада й політичну поведінку донських козаків, субетносу російського народу, який ще на початку XX ст. активно виступав за відрубність від росіян та добивався політичної незалежності або широкої автономії. Водночас у сучасних умовах нащадкам донських козаків, невеликі групи яких проживають на території Луганської та Донецької областей, нав'язали уявлення про те, що вони начебто є оплотом російської державності в боротьбі проти «української загрози». Аналогічні підходи навіть намагалися використати щодо російських старовірів на території Південної Бессарабії, які колись втекли в заболочену місцевість цього регіону, ховаючись від переслідувань якраз з боку російських державних органів.

Але серед низки загроз та інформаційних диверсій, пов'язаних зі спробами порушити єдність українського народу та територіально-політичну цілісність українського суспільства загалом, особливе місце займає проблема конструювання зовнішніми середовищами, насамперед російськими, етнічних спільнот-симулякрів, тобто реально неіснуючих народів, яких відомий український історик Я. Р. Дашкевич назвав «псевдоетноспільнотами»¹. Через ідеї псевдоетноспільнот пропагувався етнічний сепаратизм, за яким неминуче мав відбутися й політичний. Але спроби нав'язати штучні проекти таких псевдоспільнот, як «кримчани», «слобожани», «одесити», «ятвяги» та деякі інші через їхню повну етноісторичну безпідставність упродовж першого десятиліття української державності були мало результативними. Водночас ідея проголошення українців Південної та Східної України окремим народом, «новоросами», яку кремлівський режим почав активно використовувати під час агресії 2014 року, попри свою цілковиту безглуздість, все ж стала складовою сепаратистської проросійської ідеології в так званих «ЛНР»–«ДНР».

Значно складнішою, бо включає й міжнародні чинники, стала проблема так званого *політичного русинства*, сконструйована ще наприкінці 80-х років ХХ ст. різними зовнішніми середовищами², яка полягала в проголошенні етнічно українського населення Закарпатської області, Словаччини, Чехії, держав колишньої Югославії, частково Румунії й Польщі, а також українських емігрантів – вихідців з цих країн та регіонів, зовсім окремим народом – русинами, посилаючись головно на тривале збереження серед них самоназви «русини», яку протиставляють самоназві «українці». Тобто ставиться питання про відторгнення від українського етносу великої когорти української людності, яка має значний демографічний потенціал (близько півтора млн осіб), традиції взаємопов'язаного історичного розвитку з іншими групами українського народу, важливі загальноукраїнські культурні надбання. Ідеологи цього руху ставлять питання і про його уявні права на політичне самовиз-

¹ Дашкевич Я. Етнічні псевдоменшини України // Етнічні меншини Східної і Центральної Європи. К., 1994. С. 74.

² Дністрянський М. С. Політичне русинство як геополітична проблема України // БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики, 2019. № 1. С. 16–21; Ярмоленко М. І. Політичне русинство в конструюванні штучної ідентичності Закарпаття // Гілея : науковий вісник, 2015. Вип. 93. С. 348–353.

начення: від окремої автономії в межах Закарпатської області до вимоги повної державної незалежності. І цим закладається ще одна небезпека – прагнення Росії політично дестабілізувати ситуацію у цьому регіоні з тим, щоб мати ще один псевдоаргумент в діалозі з міжнародним співтовариством щодо необхідності федералізації всієї України. Але оскільки поширення населення, спорідненого з закарпатськими українцями, охоплює територію декількох сусідніх держав, українську діаспору, і цю проблему розглядають на рівні міжнародних організацій (насамперед з метою дискредитації України), то вона має не лише внутрішньо-українські аспекти, але й міжнародні.

Українські етнологи, філологи та історики (Л. Белей, М. Зан, О. Мишанич, М. Тиводар та ін.¹) аргументовано довели органічну мовно-культурну спорідненість українців Закарпатської області та українського населення інших регіонів нашої держави, передусім західних, а отже – повну етнокультурну безпідставність претензій для виділення цієї людності як окремого етносу. Показово, що в етнографічному вимірі більшість українського населення Закарпаття належить до етнографічних груп бойків, гуцулів, лемків, що компактно проживають в інших історичних регіонах України (Галичині, Буковині). Наприклад, за всіма етнографічними ознаками українці-гуцули Рахівського району Закарпатської області тотожні українцям-гуцулам Верховинського району Івано-Франківської області чи Путильського району Чернівецької області, а українці-бойки Міжгірського району Закарпатської області етнографічно ідентичні людності Сколівського району Львівської області. Тобто твердження про якусь відокремленість українського населення Закарпаття від решти українців можна легко спростувати й порівняльно-етнографічним аналізом української людності суміжних західних областей. Не можна не враховувати також і факти самовизначення закарпатських українців у ХХ ст., які, незважаючи на

¹ Белей Л. *Русинський сепаратизм». Націєтворення in vitro*. Київ : Темпора, 2017. 392 с.; Зан М. *Русинський рух в сучасній Румунії: ідентифікація, структура, рефлексії* // Народна творчість та етнологія, 2011. № 2. С. 74–86; Мишанич О. *Політичне русинство: історія і сучасність* Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму. К.: Відродження, 1992. 55 с. Тиводар М. *Політичне русинство – пережиток геополітичних інтересів першої половини ХХ ст.* // Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку. К., 2013. С. 63–73.

довготривале перебування в складі різних держав, 21 січня 1919 року на вічі у Хусті виявили бажання приєднатися до Великої України, а 15 березня 1939 р. всенародно підтримали самовизначення Карпатської України як держави українського народу¹.

З огляду на цілковиту відсутність культурних підстав для етнічного відокремлення, ідеологи політичного русинства найбільший акцент роблять на спекуляціях щодо збереження самоназви «русини», ігноруючи той факт, що цей етнізм був самоназвою саме українського народу і використовувався на всій українській етнічній території, на відміну від російської чи білоруської, генетично походить з часів Київської Русі, що якраз свідчить на користь соборності українських земель. Прийняття етносом нової самоназви (в нашому випадку «українці») було поширеним явищем серед інших народів і не створювало якихось суттєвих проблем. Але треба визнати, що труднощі переходу від самоназви «русини» до нової самоназви «українці» на Закарпатті (як і у повоєнній Чехословаччині, діаспорі) були більшими, ніж, скажімо, в інших регіонах Західної України (Галичині, Буковині), де цей перехід проходив значно раніше, в інших умовах, а тому й безболісно. Натомість у Закарпатті цей процес відбувався не лише пізніше, але й в умовах, коли деяка частина інтелігенції вже була втягнута в розроблені політичними колами сусідніх держав сепаратні етнополітичні моделі (російські, чехословацькі, угорські, румунські, польські), які були спрямовані проти культурної та політичної консолідації всього українського народу. Звідси й інформаційні спекуляції та певний об'єктивний психологічний бар'єр сприйняття частиною населення нової самоназви, що потребувало й потребує від інформаційних засобів, які репрезентують державні українські інтереси, всебічного роз'яснення.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. можна було простежити суттєве зменшення впливу політичного русинства, яке зафіксували як соціологічні опитування, так і Всеукраїнський перепис населення 2001 року, методологія якого давала змогу усім бажаним ідентифікувати себе як русини. Але за результатами перепису визнало себе русинами лише 10090 осіб, що становить менше одного відсотка всіх етнічних українців Закарпаття, причому 31% з них

¹ Віднянський С. Всенародні збори угорських русинів 1919 // Енциклопедія історії України: у 10 т.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1.

назвав рідною українську мову, а понад 2% російську, румунську, словацьку, угорську¹. Отже, на той час політичне русинство було локальним у просторі явищем, зосередженим переважно в українсько-угорській етноконтактній смугі: 43% всього населення, яке ідентифікувало себе як русини, проживало у містах Ужгороді та Мукачевому, ще 30% розселені у Свалявському районі. За винятком Перечинського, Ужгородського та Свалявського, у всіх інших адміністративних районах частка тих, хто вважав себе русинами, була меншою 1% від усього етнічно українського населення (див.: рис. 7). Така статистика засвідчує, що в Закарпатському регіоні політичне русинство не змогло на той час створити демографічні підстави етнічної сецесії, але все ж внесло певне сум'яття у процеси формування загальнонаціональної української самосвідомості, знижувало культурно-інформаційний потенціал українства у цьому регіоні, його патріотичну налаштованість.

Водночас більше демографічних втрат від поширення політичного русинства впродовж 90-х років ХХ ст. зазнали українці в сусідніх державах, насамперед у Словаччині. Якщо в 1930 році на цій території проживало понад 90 тис. українців, то вже в незалежній Словаччині різко зменшилася їхня кількість (з 31 тисячі у 1991 році до 11 тисяч у 2001, причому дві треті з них ідентифікували себе окремо від українців як русини)². Такі негативні процеси відбулися як унаслідок міграцій та асиміляції, так і через підтримувану на державному рівні пропаганду ідеології політичного русинства, яка, попри значні зусилля української інтелігенції цієї держави, спричинила етносепаратистське відмежування значної частини української людності від українства. А втративши українську ідентичність і опинившись в становищі самопроголошеної етнічної спільноти, за якою не стоять ніякі історико-культурні традиції, українське населення дуже швидко словакізувалося, а колись цілісне українське етнічне середовище у Словаччині зазнало величезних культурних й політичних втрат.

Активні, але менш успішні спроби нав'язати етнічним українцям політичне русинство були зроблені і в Румунії³. Поява та по-

¹ Національний склад населення та його мовні ознаки. Статистичний бюлетень. Ужгород: Головне управління статистики Закарпатської області, 2003. 86 с.

² Див.: Віднянський С. В. Пряшівщина // Енциклопедія історії України: у 10 т. Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9.

³ Зан М. Русинський рух в сучасній Румунії: ідентифікація, структура, рефлексії // Народна творчість та етнологія, 2011. № 2. С. 74–86.

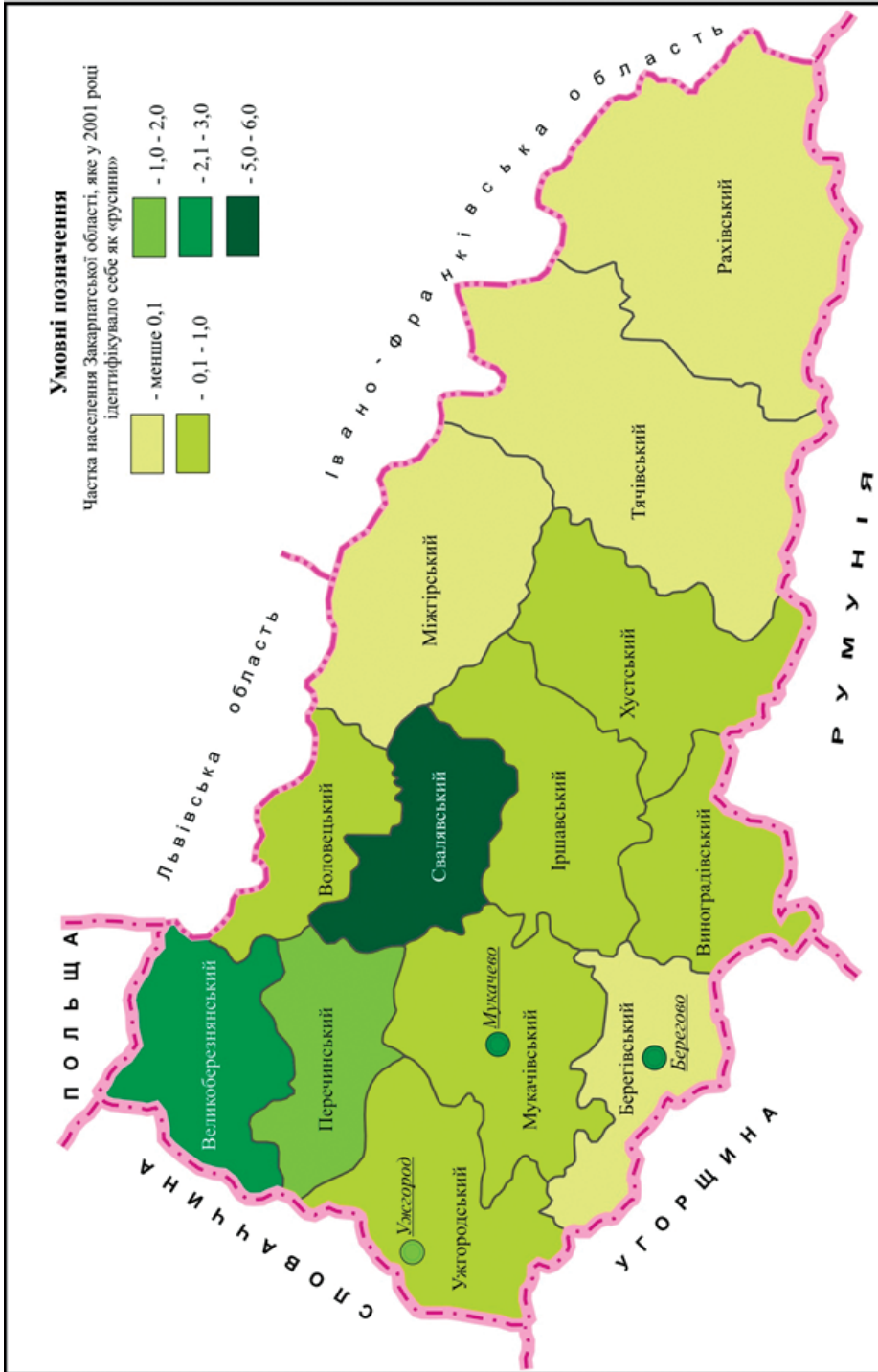

Рис. 7. Поширення «русинської» псевдоетнічності в Закарпатській області (за переписом 2001 року)

ширення неорусинського руху на Закарпатті також спричинила певний розкол в українській діаспорі закарпатського походження в Сполучених Штатах Америки та Канаді.

Якщо на початку ХХІ ст. були всі підстави сподіватися на крах штучного проекту політичного русинства на Закарпатті з огляду на мінімізацію його підтримки, то, починаючи з 2006 року, в цьому регіоні було інспіроване нове його піднесення за сприяння керівництва секретаріату тодішнього президента України В. Ющенка, що відобразилося в «легалізації» Закарпатською обласною радою «русинської етнічності» в березні 2007 року та віртуальному проголошенні незалежності «Подкарпатської Русі» у 2008 році. Активно створювали місцеві осередки різних «карпаторуських» товариств, зростала їхня інформаційна діяльність, у тому числі й на місцевому телебаченні та радіо. Після прийняття у 2012 році мовного «закону Колісніченка – Ківалова» неодноразово виникало питання про визнання так званої русинської мови¹ (це по суті синтез українських діалектів Закарпаття) як офіційної на рівні регіону та громад, що було ще однією спробою розколу українського культурного середовища Закарпаття.

У релігійно-конфесійних питаннях активісти русинського руху виступали категорично проти інтеграції Мукачівської греко-католицької єпархії до складу Української греко-католицької церкви та впровадження української мови як літургійної, що було помітною (і доволі успішною) спробою поєднати конфесійний сепаратизм і етнополітичний. З цією ж метою усіляко блокували поширення православних громад УПЦ КП та підтримували православних Московського патріархату.

Діяльність центрів політичного русинства як в Україні, так і за кордоном негативно позначалася і на міжнародному іміджі України, адже русинські діячі штампували і штампують звернення і заяви до різних міжнародних організацій про нібито переслідування «одного з центральноєвропейських народів». І робилося це в умовах, коли українська дипломатія не завжди мала змогу (чи не вміла) дати адекватну відповідь на такі інсинуації. Експерти таких організацій також не були належним чином обізнані з цією проблемою, а тому іноді робили невідповідні українським інтересам висновки.

¹ Професор Павло Чучка «Ніякої русинської мови на Закарпатті нема». Електронний ресурс. Режим доступу: <https://zakarpattya.net.ua/News/6534-Professor-Pavlo-ChUChKA-Niiakoi-rusynskoi-movy-na-Zakarpatti-nema->

З початку російської агресії у 2014 році активісти політичного русинства однозначно стали на бік російських і проросійських сепаратистських сил, активно підтримуючи дезінтеграцію України. В цих умовах українські державні структури, відповідальні за безпеку держави, почали жорсткіше реагувати на прямі сепаратистські заклики з боку ідеологів русинського руху та притягати винних до кримінальної відповідальності, виявляючи їхні безпосередні зв'язки з підривними центрами Росії. Це обґрунтовані і відповідальні дії, але їх недостатньо для нейтралізації небезпек, пов'язаних з політичним русинством. Необхідною також є всебічна інформаційна діяльність як на рівні держави, так і громадсько-патріотичних організацій, яка включала б 1) коректні роз'яснення щодо об'єктивного характеру переходу від самоназви «русини» до самоназви «українці», взаємопов'язаності українського населення Закарпаття та інших регіонів України; встановлення конструктивного діалогу з тими, хто підтримує збереження регіональних етнографічних особливостей, але позитивно налаштований до української державності; 2) викриття з різнофахових позицій етнічної безпідставності та антидержавної антиукраїнської сутності ідеології політичного русинства, її пов'язаності з зовнішніми ворожими середовищами. В цьому напрямі важливо припинити діяльність «русинських» засобів масової інформації, які фактично продовжують вести відкриту деструктивну пропаганду. Неприпустимою також є ситуація, коли активісти політичного русинства, працюючи в державних закладах освіти, використовують їхні можливості для просування поглядів, невідповідних інтересам української держави. Для усунення негативних міжнародних чинників, пов'язаних з політичним русинством, необхідно активізувати роботу з цього приводу українських дипломатичних представництв.

Насамкінець зазначимо, що *політичне русинство – це штучно сконструйоване явище, спрямоване на порушення єдності українського народу та цілісності українського суспільства, яке несе у собі різнобічні геополітичні небезпеки, але держава має всі засоби вирішити цю проблему за умови активних і кваліфікованих дій.*

Противники незалежного державно-політичного розвитку України також докладали й докладають багато зусиль для впливу на історичну свідомість українського суспільства, яка значною мірою формує національно-державну та регіональну ідентичність громадян, їхній світогляд та морально-політичні засади. Так само

очевидно, що *суспільства з нав'язаним комплексом історичної провини, приниження, сорому від поразок і втрат не зможуть ви-йти на нові рівні політичного та соціально-економічного розвитку.*

Однією з найбільших помилок українського керівництва в галузі національної пам'яті впродовж 90-х роки ХХ ст. стало збереження всієї комуністичної та колоніальної символіки в пам'ятних знаках, назвах вулиць, поселень, закладів тощо, що сприяло активному збереженню радянської ідентичності, перешкоджаючи сприйняттю та усвідомленню нових територіально-політичних реалій. З початку ХХІ ст. російська політика в сфері історичної пам'яті перетворилася на потужний геополітичний тиск на Україну, метою якого стало прагнення позбавити унікальності та цілісності весь український історичний процес. Така політична діяльність реалізовувалася через нав'язування вигідних Росії версій історії і своїх історично політичних цінностей, героїв та антигероїв. Розпочалася навіть реабілітація злочинних дій комуністичного режиму та героїзація одіозних постатей періоду сталінізму, що поєднувалося з дискредитацією практично всіх напрямів українського національно-визвольного руху, особливо в часи Другої світової війни. Також систематично здійснювалося і здійснюється досі нав'язування українцям на основі недостовірної інформації відчуття історичної провини за нібито спричинені іншим народам численні жертви, причому в таких ситуаціях, коли жертвами найбільше ставали самі українці. У поєднанні з неправдивими твердженнями про брак здобутків та перемог українського народу в процесі історичного розвитку суспільству підсвідомо навіювали комплекси меншовартості.

Найбільш цинічним прикладом підступної геополітичної технології в галузі національної пам'яті стало розкручування Росією різних інформаційних провокацій з приводу т. зв. «дня перемоги», що їх подавали в контексті відновлення радянської імперії. Усі смисли, символіка і формат цієї події були спрямовані на те, щоб створювати в свідомості образ нібито великої, сильної і успішної країни. А отже, і непотрібності національних держав, що постали на уламках СРСР. На жаль, ця технологія, яка зовсім не відповідає історичній правді, потужно спрацювала проти державних інтересів України, постійно реанімуючи залишки радянської ідентичності.

Так само ось уже декілька років намагаються нав'язати українцям відчуття провини й різні державні структури сучасної Польщі,

зокрема, щодо деяких трагічних моментів Другої світової війни. Ці події відбувалися на суміжних з Польщею українських етнічних територіях (Волині, Холмщині, Надсянні, Лемківщині) і були спричинені великодержавницькими поглядами польських еліт, які запровадили свої військові підрозділи на українські землі з метою подальшої їхньої інтеграції до складу проектованої Великої Польщі, яка мала включати й західноукраїнські землі. Тут позначилися принципово інші підходи до державотворення, які сповідували на той час польські та українські провідні політичні верстви. Так, українці ставили питання про створення національної держави в межах етнічної території, що відображало найбільш прогресивні тодішні європейські уявлення про справедливе формування політичної карти Європи. Польські політики наполягали на відновленні польської держави в межах Речі Посполитої, що було реалізацією великодержавницьких намірів і закладало конфлікти з усіма сусідами. Відмінності цих підходів, тобто польські великодержавницькі установки, і стали причиною всіх конфліктів в часи Другої світової війни та повоєнного періоду. Отже, саме провокаційна активність польських військово-політичних середовищ на Волині спричинила обурення місцевого українського населення та протидію з боку українського військового підпілля, що в результаті завершилося трагічно для обох сторін¹, але відповідальність за це треба покласти на польську великодержавницьку політичну ментальність.

Різні прояви історичних звинувачень на адресу України та українського народу характерні і для наших днів, і що важливо, – лише наростатимуть, бо український політикум та широка громадськість у кращому випадку лише захищаються. А цього мало, бо потрібно проводити наступальну геополітику в галузі національної пам'яті. Одним з її напрямів мала б стати вимога вибачення за всі кривди, завдані українському народові та його державним

¹ Див., зокрема: Халак Н. Картографування статистики загиблих українців на Волині 1938–1944 років // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість, 2015. Вип. 8. С. 277–281. Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район / Упор. О. Голько, О. Тучак, Н. Халак. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського – Львівське відділення; ТзОВ Інститут геоінформаційних систем. Львів, 2014. 96 с.; Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Львів, 2003. 189 с.

утворенням. Наприклад, Польща мала б вибачитися за ліквідацію ЗУНР, окупацію Галичини, паціфікацію, операцію «Вісла» та деякі ін. моменти.

У внутрішній геополітиці національної пам'яті останніми роками в Україні відбулися суттєві позитивні зміни за результатами декомунізації. І на сьогодні *символіка територій* вже не має суттєвого негативного впливу на політичну свідомість українських громадян, але політику декомунізації, яка ще не завершена, треба продовжити в напрямі деколонізації загалом. Але ще важливіше знайти об'єднуючі та консолідуючі для всіх громадян України історико-державні чинники. І у цьому плані *необхідними є насамперед пізнання, відбір і усвідомлення таких регіонально-історичних особливостей та цінностей, які, відзначаючись історичною об'єктивністю, мали б водночас загальнонаціональне значення, були оптимістичними, відображали б втягнутість усіх регіонів України в єдиний загальноукраїнський історичний процес. І постійно наголошувати на українських перемогах та здобутках, а їх є чимало.*

4.4. ▶ Від активного протистояння зовнішнім та внутрішнім загрозам до виконання важливих геополітичних місій

Сучасна Україна змушена давати відповіді не лише на зовнішні виклики, протидіючи агресії з боку Росії, добиваючись відновлення своєї територіально-політичної цілісності, оптимізації міжнародно-політичних взаємин з іншими державами, але й розв'язувати низку внутрішніх політичних, демографічних, соціально-культурних й економічних проблем. Це дуже непросто, передусім через неузгодженість та низьку якість роботи основних державних інститутів, які репрезентують усі гілки влади, що відображає загальну слабкість, непідготовленість та безвідповідальність українського політикуму на державному та регіональному щаблях державної влади. Тобто відчутною є і криза парламентаризму, і низький рівень урядового менеджменту, і вкрай неефективна робота судової системи. Усі ці негативні моменти пов'язані

з проблемами прозорості й об'єктивності в процесах формування та відтворення керівного кадрового потенціалу в столиці і регіонах, залежністю роботи структур влади від визначальних впливів груп великого бізнесу, у тому числі й закордонного, які до того ж контролюють практично весь інформаційний простір. Все більш помітними, особливо в останні роки, стають й великі економічні перевитрати на утримання державного апарату через необґрунтовано величезні доходи високопосадовців, насамперед у судовій системі та прокуратурі.

У зовнішньополітичному аспекті, як ми уже зазначали, в протидії російській агресії Україні надають допомогу США, держави ЄС і НАТО, але її рівень є недостатнім. Водночас є прояви нерозуміння українських економічних та політичних інтересів, що, наприклад, проявилось в підтримці Німеччиною, яка є одним з лідерів ЄС, проекту будівництва газопроводу в обхід України – «Північний потік-2», реалізація якого може завдати Україні величезних економічних та політичних збитків. Так само не відповідають потребам України обсяги та структура зовнішньоторгівельних відносин з цими державами, насамперед низький рівень квот на імпорт української продукції, та незначне надходження інвестицій. Разом з цим, позитивним чинником зовнішнього геополітичного становища України є набуття нею статусу асоційованого члена Європейського Союзу та встановлення безвізового режиму перетину кордону з державами цього об'єднання. Перспективною є також співпраця України з НАТО в напрямі інтеграції в структури цієї організації.

У внутрішньополітичному аспекті після революційних подій 2013–2014 років також відбулися деякі позитивні зрушення. Зокрема, відверта пропаганда регіонально-політичного протистояння в Україні суттєво зменшилася, але рівень соціально-територіальної консолідованості держави і надалі недостатньо високий. Об'єктивно є помітними деякі зміни на краще в інформаційному просторі, зокрема, вже немає відкритої пропаганди міжрегіональної ворожнечі, та відверто провокаційних і безпідставних заяв про нібито культурно-цивілізаційну несумісність регіонів України. Однак через брак цілісної державної інформаційної політики, домінування приватних телеканалів ще мало уваги приділяють висвітленню всіх моментів культурно-географічної єдності регіонів України, їхньої пов'язаності з ядром країни та участі в загально-

українських державотворчих процесах. А тому *неповне ототожнення мешканців країни з українською державністю, поширення радянської та російської політичних ідентичностей, а відтак і брак всезагальної підтримки незалежного державно-політичного розвитку України за наявності історично зумовлених міжрегіональних бар'єрів і надалі становить основу регіонально-політичної проблематики держави.*¹ Зауважимо, що рівень несприйняття громадянами незалежного державно-політичного розвитку України залишається доволі значним, а в деяких частинах держави за приблизними оцінками досягає навіть до двадцяти відсотків.

Через діяльність широкої російської агентурної мережі зберігаються небезпеки й безпосередньої дестабілізації політичної ситуації, насамперед у таких регіональних центрах півдня і сходу України, як Миколаїв, Одеса, Харків, які, згідно з проектом «Новоросія», також мали стати опорними центрами російської експансії. Тут зосереджена також і значна кількість легальних проросійських організацій, які практично відкрито ведуть антиукраїнську пропаганду. Досить поширеними в цих великих містах є автономістські та проросійські настрої, поєднані з ідеями відновлення СРСР. Відчутними є і прояви політичного нігілізму, космополітизму, що потребує цілеспрямованих роз'яснень в інформаційній та культурній сферах.²

З позицій національної безпеки тривожним виглядає звуження електорального впливу тих політичних сил, які загалом стоять на твердих державницьких патріотичних позиціях, але через неузгодженість керівництва взаємно і безпощадно поборюють одні одних, поширюючи різну недостовірну інформацію. Водночас зростає контроль над українським інформаційним простором, насамперед телебаченням, політичних партій, які у тій чи іншій

¹ Див.: Dnistriansky M, Skliarska O. Ukrainian Ethnic and Political Identity: Regional Divergences in the Consolidation of Ukrainian Society in the Context of External Geopolitical Influences // Territories and Identities in Central, Eastren and Southeastern Europe (Edited by V. Mihaylov), Instytut Geopolityki, Czestochowa, 2014. P. 189–207

² Дністряньський М. С. Територіально-політична ситуація в південних і східних макрорайонах України в контексті проблем національної безпеки // Соціально-географічні виклики в Східно-Центральній Європі на початку ХХ ст. і пошуки адекватних відповідей: зб. матеріалів міжнародної наукової конференції. Берегове, 2016. С. 307–315

формі орієнтуються на тісне зближення чи об'єднання з Росією (Опозиційна платформа «За життя», Опозиційний блок, партія Шарія), що може зумовити і їхнє електоральне зміцнення.

Що ж до територіального устрою державної влади, то тут певні небезпеки стосуються ймовірних прорахунків у реалізації адміністративно-територіальної реформи, зокрема, впровадження неефективних проєктів та ідей, які можуть дестабілізувати територіально-політичну ситуацію. *Найбільш загрозливий характер має пропаганда безпідставних ідей федералізації України та створення великих адміністративних регіонів* (або шляхом укрупнення областей, або на над обласному рівні). Показово, що ідеї створення великих адміністративних областей підтримують також і прихильники федералізації України, справедливо розглядаючи таку реформу як перший етап відходу від унітарного статусу. Є також і небезпеки порушення балансу відношень центру та регіонів у процесі так званої *децентралізації*. Складно також узгодити різні аспекти реформування адміністративно-територіального устрою з географією поселень.¹ У цьому ж контексті посилює відцентрові настрої, спровокувати нові міжрегіональні тертя і підштовхнути процеси федералізації може створення й функціонування в Україні *двопалатного парламенту*, засвідчуючи повну безпідставність цієї ідеї.

І далі не є чинником консолідації українського суспільства релігійно-конфесійні відносини, насамперед через роз'єднаність українського православ'я. І хоча в постреволюційній Україні було створено передумови для формування єдиної помісної української православної церкви внаслідок об'єднання Української православної церкви Київського патріархату та Української автокефальної православної церкви за участі окремих ієрархів Української православної церкви (Московського патріархату), а Константинопольський патріарх Варфоломій надав для цього відповідний документ (Томос), все ж російським політичним та релігійним структурам через свою креатуру в Україні вдалося значною мірою заблокувати об'єднавчі процеси. А тому *Українська православна церква (Московського патріархату) зберегла міцні позиції й широку церковну інфраструктуру, залишаючись середовищем проросійських гео-*

¹ Заставецька Л. Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. 332 с.

політичних і культурних впливів. Не є організаційно єдиними й українські греко-католики, адже Мукачівська греко-католицька єпархія, юрисдикція якої поширюється на все Закарпаття, не входить у структуру Української греко-католицької церкви, а безпосередньо підпорядковується Ватикану.¹ Це також має низку суттєвих негативних наслідків, адже у геополітичному аспекті – це фактично невизнання територіально-політичної цілісності України. Окрім того, деякі священники цієї єпархії підтримували і підтримують ідеї політичного русинства, фактично не використовують українську мову як мову літургії.

Геополітичні загрози Україні несе і глибока демографічна криза, адже, починаючи з 1993 року, коли вперше було зафіксовано зменшення людності України, до 2019 року кількість українського населення зменшилася на 9,858 млн. осіб, або на 18,97 % (з урахуванням людності на непідконтрольних територіях). Унаслідок від'ємного сальдо міграцій кількість населення України знизилася на 1,221 млн осіб, що становить близько 12,4 % від загальних обсягів скорочення населення держави, а безпосередньо внаслідок депопуляції – 8,637 млн осіб. Але реальні втрати української людності є більшими, адже значна частина мешканців України, які виїхали на заробітки, вже прийняли рішення про неповернення в свою країну на постійне проживання. І така критична демографічна ситуація – це реальна загальнонаціональна загроза, яка суттєво послаблює сукупний потенціал українського суспільства, у тому числі й політичний, кадровий і мобілізаційний, зумовлюючи негативні соціальні та економічні наслідки (старіння населення, зростання економічного навантаження на осіб працездатного віку, занепад сільських поселень та знелюднення сільської місцевості та ін.).²

Зменшення природного приросту, яке є основним негативним чинником демографічного розвитку, не можна однобічно і поєднано пов'язувати лише зі зниженням життєвого рівня громадян. Насправді більшість передумов депопуляції населення України виникли ще у 70–80-ті роки минулого століття, коли фактично

¹ Ровенчак І. І. Географія культури: проблеми теорії, методології та практики дослідження. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 240 с.

² Дністрянський М. С. Демографічна криза в Україні як проблема національної безпеки: які причини і можливості виходу // БІНТЕЛ. Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень. №3. С. 16–21

і розпочався складний *демографічний перехід*. Це проявилось, зокрема, у тому, що коефіцієнт природного приросту в сільській місцевості України уже з 1979 року став від'ємним, тобто депопуляційні процеси в сільській місцевості багатьох регіонів України розпочалися задовго до територіально-політичних змін 90-х років минулого століття і були зумовлені насамперед такими чинниками, як прискорена урбанізація, поєднана з старінням сільського населення. Негативні тенденції проявилися найбільше в тих регіонах, де через непродуману соціально-економічну політику молоде населення сільської місцевості «ввібрали» такі великі агломерації, як Київ і Харків (Чернігівська, Сумська, Полтавська області), закладаючи передумови обвального старіння сільського населення і відповідно до цього різке зменшення народжуваності, що і стало основним чинником демографічної кризи.

Негативні тенденції відтворення населення, започатковані ще у 80-і роки минулого століття, поглибилися в результаті гострої економічної кризи 90-х років минулого століття. Але безпосередньо розглядати економічний спад як основний чинник демографічної кризи аж ніяк не можна. Йдеться лише про певні накладання економічних негараздів на соціальні, а відтак і демографічні, тобто своєрідний «економічно-соціально-демографічний резонанс», який поглибив уже наявні негативні процеси.

Згідно з офіційними даними і на сьогодні в державі загалом зберігається від'ємний природний приріст, відбувається поступове старіння населення, є дуже високий рівень незрівноваженості статеві структури населення (станом на початок 2019 року – жінки 53,7%, чоловіки 46,3%), критично зростає кількість розлучень, залишається високою дитяча смертність, особливо у сільській місцевості, тобто є низка ознак, які свідчать про демографічну небезпеку загальнонаціонального масштабу. Але депопуляція населення України ще суттєво диференційована за регіонами держави. При загальних негативних тенденціях в областях Північно-Східної України (Сумська, Чернігівська, частково Полтавська області) демографічна ситуація є настільки кризовою, що за всіма ознаками цю територію, особливо її сільську місцевість, можна означити як зону демографічного лиха.

Різні негативні тенденції територіально-політичного розвитку України можуть бути зумовлені проблемами української економіки, які особливо загострилися в умовах поширення коронавірусної

хвороби. Ще впродовж 90-х років ХХ ст. в період гострої трансформаційної кризи і фактично без позитивного координування та регулювання з боку держави в структурі української промисловості та сільського господарства відбулися деградаційні зміни. Зокрема, особливої гостроти набула проблема сільських депресивних районів¹, яка загрожує знелюдненням порівняно великих територій. У структурі промисловості різко зменшилася частка наукомістких виробництв, насамперед машинобудування, і зросла частка тих виробництв, які, використовуючи дешеву робочу силу, мали змогу на зовнішніх ринках одержувати значні прибутки.² Найбільше це стосується чорної металургії. Держава не використовувала економічних важелів для формування і розширення внутрішнього ринку, створення системи замкнених циклів виробництва, що, своєю чергою, могло б забезпечити збереження позицій машинобудування. Водночас під тиском різних бізнесово-політичних угруповань створювались різні пільгові умови для нарощування обсягів імпорту, особливо вуглеводнів, що також знижувало соціально-економічний потенціал українського суспільства.

Економічні втрати України в результаті протистояння російської агресії, глобальна економічна криза, що охопила всі країни світу внаслідок поширення коронавірусної хвороби наприкінці 2019 року – першій половині 2020 року, ще більше послабили економіку держави. На фоні загального економічного спаду найбільшу тривогу викликає те, що особливо швидкими темпами почала відбуватися деіндустріалізація країни, тобто різко знижуватися частка галузі, яка єдина у змозі призупинити трудову еміграцію українців на заробітки за кордон та втрату людського потенціалу загалом. Так, у 2018 році в промисловості України було зайнято менше 15% економічно активного населення України³. Фактично Україна вже перестала бути потужною індустріальною державою. А ще на початку ХХІ ст. промислова інфраструктура України могла забезпечити роботою близько 40 % працездатного населення. Але з промисловістю пов'язані не лише проблеми зайнятості, але

¹ Барановський М. О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України. Ніжин: П.П Лисенко М. М., 2009. 396 с.

² Барановський М. О. Економічна та соціальна географія України: реальний сектор економіки. Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2018. 376 с.

³ Статистичний щорічник України за 2018 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2019. С. 52.

й обороноздатності держави, її науко-технічного прогресу. Тому деіндустріалізація – це і деградація фахово-кадрового потенціалу, і загрози зниження рівня науки та освіти, а також і загалом інтелектуального потенціалу суспільства.

Суттєвими є і негативні соціально-політичні наслідки, пов'язані з економічним спадом, який поглиблює нерівномірність економічного розвитку регіонів, збільшення кількості дотаційних областей, зниження життєвого рівня населення та зростання трудової міграції, зумовляючи також широке поширення політичного невдоволення та загальної недовіри до державних інститутів. Подолання негативних тенденцій політичного й соціально-економічного розвитку, створення економічно ефективного і соціально справедливого суспільства все ще залишається в Україні реально можливим, але за умов реіндустріалізації держави та модернізації агробізнесу. Але тут потрібна сильна політична воля до усунення всіх тіньових економічних відносин, створення сприятливих передумов для надходження інвестицій і ведення бізнесу. Вирішення стратегічних економічних питань своєю чергою може бути доброю передумовою для здійснення демографічної політики, яка включала б реконструкцію сільської місцевості Північно-Східної України, важливою складовою якої має стати розвиток фермерства¹, соціальну підтримку молодих сімей, пільги для молоді щодо працевлаштування та проживання тощо.

В інтересах збалансування територіально-політичного розвитку важливим також є посилення економічної ролі регіонів історичного ядра України, які сьогодні через об'єктивні й суб'єктивні передумови суттєво відстають у промисловому розвитку.

Отже, Україні впродовж шести років російської агресії за допомогою західних союзників вдалося виконати головне геополітичне завдання – зберегти основи державного суверенітету, хоча його послаблення також помітне через суперечливі і неконструктивні впливи різних зовнішніх середовищ в умовах економічної слабкості та невисокої якості роботи державних інститутів. Різнобічні загрози суверенному державно-політичному розвитку залишаються актуальними, що потребує розроблення нової цілісної системи національної безпеки з урахуванням та всебічним оціненням загроз в

¹ Заячук М. Д. Геопросторова організація фермерського укладу України: монографія. Чернівці: Букрек, 2015. 519 с.

політичній, інформаційній, культурній та соціально-демографічній сферах. Разом з тим, не змогла Україна відновити територіально-політичну цілісність, але реальних можливостей для цього фактично не було, і вони можуть виникнути лише в результаті суттєвого соціально-політичного зміцнення України та геополітичного послаблення Росії.

Однак геополітичні завдання України не можна зводити лише до збереження суверенітету, відновлення територіально-політичної цілісності, а розглядати можливості посилення її конструктивної ролі як на рівні міжнародних макрорайонів, так й у світі загалом. Це необхідно для забезпечення морально-політичних потреб українського суспільства і підвищення значущості української держави, яка має для цього низку об'єктивних підстав, зокрема, значні розміри, вигідне географічне положення, порівняно багаті ресурси і головне – значний духовно-культурний та трудовий потенціал українського народу. На необхідності активного включення України в світові відносини, які орієнтували б українство не на пристосування до наявних, а на творення нових територіально-політичних реалій, утвердження України як суб'єкта світових міжнародних відносин, свого часу наголошував Ю. Липа.¹ Тому сьогодні потрібно всіляко протистояти сформованим російськими і проросійськими геополітиками уявленням про те, що Україна якийсь там лімітроф², який мусить думати лише про те, як би вижити, та приречений виконувати буферні функції.

Зростання геополітичної ролі України вимагає і ситуація як на європейському субконтиненті загалом, так і у регіоні Центрально-Східної Європи зокрема³. Більшість держав на цій території (Балто-Чорноморського міжмор'я) сформувалася лише у ХХ ст., а тому весь район потребує усталення територіально-політичних реалій, насамперед кордонів, та зрівноваженого безконфліктного розвитку. Типізація держав Центрально-Східної Європи (за розмірами, рівнем соціально-економічного розвитку, державним устроєм) засвідчує, що, з одного боку, він дуже неоднорідний, проте з

¹ Липа Ю. Призначення України. Нью-Йорк: Українська книгарня «Говерля», 1953. 307 с.

² Цимбурский В. Россия – Земля за Великим Лимитрофом. Цивилизация и ее геополитика. М.: УРСС, 1999. 141 с.

³ Див., зокрема: Лажник В. Й. Геодемографічні й етнополітичні процеси в країнах регіону (Центрально-Східна Європа). Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 416 с.

іншого – має багато спільних ознак, пов'язаних з інерцією впливу тоталітарних комуністичних режимів, а також багато спільних геополітичних інтересів. Починаючи з кінця 1980 років, цей міжнародний район переживає складні і суперечливі соціально-економічні перетворення, які значною мірою поглибили нерівність в економічному розвитку держав. *Складними також є питання геополітичного вибору держав Центрально-Східної Європи, передусім з огляду на необхідність визначення вектора орієнтацій у співвідношенні «Росія – НАТО».* У цьому контексті більшість держав регіону уже стали членами НАТО (спочатку Польща, Угорщина, Чехія, пізніше – Словенія, Естонія, Латвія, Литва, Болгарія, Румунія, Словаччина). У відповідь на зміцнення позицій НАТО – посилення тиску Росії щодо приєднання Білорусі, воєнного й економічного шантажу України. Проте *за певних умов, пов'язаних з розвитком політичної ситуації в різних регіонах світу та трансформуванням міжнародно-правових відносин, знову актуальною може стати потреба геополітичної консолідації саме держав Центрально-Східної Європи, включаючи Україну, для захисту своїх регіональних економічних і політичних інтересів, формування у перспективі цілісного геополітичного об'єднання, яке було б рівновагою щодо геополітичних впливів Західної Європи, з одного боку, та противагою Росії чи іншим утвореним на її місці державам, – з іншого.* Такий розвиток подій позбавив би район геополітичної буферності, своєрідної другорядності у загальноєвропейському політичному житті. Ядром цього об'єднання могло б бути геополітичне зближення України з сусідніми центральноєвропейськими державами, що потребує взаємоузгодженого вирішення лише деяких історично-культурних проблем, які сьогодні Росія штучно актуалізує. Отже, динамізм сучасних геополітичних відносин, спільні транспортно-комунікаційні та інші економічні інтереси, необхідність збільшення культурно-політичної ролі в загальноєвропейських взаєминах та подолання низки зовнішніх загроз – це ті чинники, які сумарно можуть посилити підстави політичного й економічного зближення держав Балто-Чорноморського міжнародного району.

Водночас Україна, з огляду на її особливе географічне становище, історію й досвід, може виконувати *геополітичну місію стабілізації та геополітичного зрівноваження* не лише Центрально-Східної Європи, а й усього європейського субконтиненту. В цьому контексті зазначимо, що саме Україна довершила розпад імперії

СРСР та фактично подарувала незалежність Білорусі, Молдові й колишнім республікам Центральної Азії. І зараз виконує важливу місію стримування російської експансії, хоча в Європі цього ще належним чином не усвідомили. Як уже було зазначено, ще в ході Першої світової війни український політико-географ С. Рудницький застерігав держави Антанти, що анексія України російською більшовицькою імперією багатократно посилить її експансіоністські амбіції і стане передумовою анексії Росією країн Центральної Європи. Тому і на сьогодні Україна, попри суттєве послаблення свого потенціалу і територіальні втрати, виконує важливу роль стримування російських експансіоністських амбіцій, є гарантом стабілізації кордонів у Центрально-Східній Європі і на пострадянському просторі. Досвід України також дає змогу справедливо вирішувати в Європі та усьому світі питання етнополітичного самовизначення, нівелювання різних варіантів творення неоімперських «великих політичних просторів», а також різних гіперболізованих варіантів політичного й культурного глобалізму.

Але ситуація у світі та на європейському субконтиненті потребує й інших якісних змін, деякі з яких може ініціювати саме Україна. Ураховуючи те, що сучасне утвердження в Західній Європі крайніх проявів неолібералізму спричинило помітну духовно-культурну кризу, то Україна та інші держави Центрально-Східної Європи мають всі підстави подати імпульси оновлення західної цивілізації на національно-консервативних засадах, відновлення її справжніх цінностей, що сформувалися на основі християнства та національних культур. Україна, яка поєднує різні християнські традиції та напрями, може ініціювати й нові прориви в християнському екуменізмі в процесі зближення православних й католицьких конфесій. Це можна буде здійснити, якщо провідні кола основних християнських конфесій (католицької і православних) усвідомлять небезпеку духовної кризи, яка тією чи іншою мірою охопила Європу. *Одним з резервів зростання міжнародно-політичної значущості України в контексті нового духовно-культурного «перезавантаження» загальноєвропейської цивілізації може стати успішна модернізація традиційної української народної культури. І загалом культурний досвід України має підстави дати новий поштовх до взаємозбагачення західноєвропейських, центральноєвропейських і східноєвропейських культур, поглиблюючи загальноєвропейську культурну самобутність, здатну зберегти характерні*

ознаки навіть за умов інтенсифікації міграційних процесів та натиску масової субкультури. Україна також має деякі сприятливі передумови для формування позитивних варіантів співпраці християнських та мусульманських спільнот.

Середовищем реалізації українських геополітичних інтересів у країнах свого проживання можуть бути й зарубіжні українці, зокрема, з огляду на те, що їхнє зосередження є найбільшим у стратегічно важливих для інтересів України місцях (сусідні країни, провідні держави Північної та Південної Америки, Західної Європи).¹ Але для виконання такої ролі необхідна цілісна система заходів щодо надання українській діаспорі всебічної інформаційної та соціально-психологічної підтримки.

Зростання геополітичної ролі України є реальним, однак потребує сильної державно-політичної волі, зміцнення патріотизму та національно-державної самоповаги загалом, а також поглиблення регіональної й етнополітичної консолідації українського суспільства. Отже, з огляду на сучасні глобальні та регіональні процеси Україна має втілювати свою геостратегію, в основі якої – пріоритет національних інтересів, неухильне нарощування свого сукупного потенціалу, забезпечення зростання міжнародного авторитету.

¹ Дністряньський М. С. Зарубіжне українство: драматична доля, соціально-демографічні параметри та геополітичний потенціал // БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики, 2018. № 3. С. 17–38; Зубик А. І. Українська діаспора. Суспільно-географічне дослідження. Львів: Простір-М, 2019. 440 с.

ВИСНОВКИ

1. Період постмодерну, який виділяють за помітними змінами світоглядно-філософських підходів, що сформувалися наприкінці ХХ ст. в процесі суттєвих територіально-політичних змін, якісних зрушень в інформаційній сфері та пришвидшенні глобалізації, помітно вплинув на геополітичну свідомість та політичну діяльність. Це проявилось в несприйнятті об'єктивності різних ідентичностей, насамперед етнонаціональних і релігійних, конструюванні з геополітичною метою віртуальних територіально-політичних проектів, створенні та розхитуванні напружених політичних ситуацій, здійсненні кібер- та гібридних війн, еклектиці геополітичної ідеології, прагненнях до суб'єктивного вирішення міжнародних проблем в обхід міжнародно-правових інститутів.

2. Геополітична аналітика періоду постмодерну, попри різні напрями (критична геополітика, неокласична геополітика), відзначається абсолютизацією окремих моментів міжнародних взаємин, суб'єктивізмом, запереченням територіально-політичного значення об'єктивних етнокультурних реалій, епатажністю, браком цілісного бачення проблем. Практичні геополітичні обґрунтування спрямовані не стільки на пізнання об'єктивних геополітичних трендів, як на нав'язування вигідних схем геополітичного порядку та навіювання своїх установок у геополітичному мисленні. Відкинувши геополітичні міфи класичної геополітики щодо засад геополітичної організованості світу, резонансні геополітичні праці періоду постмодерну створили нові.

3. Загострення геополітичних взаємин у сучасному світі, яке проявляється зростанням конфліктних ситуацій, пов'язане з неефективністю чинної системи міжнародних відносин. Її оновленню й оптимізації не сприяють такі установки постмодерного геополітичного мислення, як прагнення вирішувати різні міжнародні проблеми не через міжнародні організації, а в результаті кудуарних домовленостей чи на різних неформальних закритих зустрічах. У контексті зниження напруженості геополітичних взаємин нагального міжнародно-правового впорядкування потребують такі аспекти

інформаційної політики, як протидія масштабним кібератакам та масованому поширенню дезінформації. Суттєвого вдосконалення також потребує міжнародне право щодо регулювання різних аспектів політизації етнонаціональних та релігійно-конфесійних взаємин.

4. Сутність сучасного глобального політичного світоустрою та перспективи його подальшого розвитку найбільше визначають домінуючі типи геополітичної свідомості, за якими стоять прагнення практичної реалізації через різні територіально-політичні зміни, та об'єктивні тренди територіальних соціально-політичних процесів. У середовищі провідних верств держав Заходу наприкінці ХХ ст. почали домінувати різноманітні варіанти *глобалізму* – бачення політичного розвитку як неухильного утвердження ліберальної демократії в усьому світі, пріоритетності різних наддержавних структур. Активному поширенню глобалізму сприяють постмодерні ілюзорні уявленнями щодо можливості конструювання у бажаному для себе напрямі всіх соціально-політичних реалій. Окрім глобалізму, достатньо впливовим залишається *національно-державницький тип геополітичної свідомості*, який упродовж ХІХ–ХХ ст. докорінно змінив політичну карту світу, насамперед Європи та Азії, забезпечивши створення багатьох національних держав й етнонаціональних автономій. У свідомості політичних еліт деяких країн світу, передусім російських, у період постмодерну знову домінуючим став *великодержавницький, імперський тип геополітичної свідомості*, який в постмодерних умовах зазнав формальних змін, трансформувавшись в ідеї необхідності конструювання «великих політичних просторів». У деяких країнах Азії та Африки в другій половині ХХ ст. утверджується *релігійно-державницький (як різновид – релігійно-наддержавницький) тип геополітичної свідомості*, в основі якого формування системи переконань щодо необхідності самовизначення територій на основі релігійної чи конфесійної ідентичності, що здебільшого стосується ісламу.

5. У формуванні геополітичних суперечностей, попри різноманітність варіантів і механізмів, простежується домінантна роль двох взаємопов'язаних чинників, якими є: 1) *геополітичні прагнення до зміцнення своїх позицій в ієрархічній структурі державно-політичних центрів*, яка формується географією полюсів та лідерів впливу, зумовлюючи поширення відносин залежності, конкуренції, протистояння; 2) *неврегульованість питань політичного статусу*

територій. У процесі підштовхування глобалізованості взаємин у різних сферах значущість геополітичного лідерства, яке дає низку переваг у конкуренції за різні ресурси, можливості та впливи, зростає, а тому й напруженість у процесах ієрархічно-геополітичної структуризації лише посилюватиметься. Ще одним джерелом суперечностей є невиробленість узгоджених принципів розуміння того, що є об'єктивними інтересами, а що є необґрунтованими геополітичними претензіями.

Кожна конкретна невирішена проблема політичного статусу територій має різний конфліктний потенціал, геополітичний резонанс і різні наслідки. Деякі з них є настільки масштабними, що втягують у процеси взаємодії широке коло суб'єктів і стають вузлами глобальних геополітичних суперечностей. З повоєнного періоду і до сьогодні такою масштабною є *проблема державного статусу Палестини й безпеки Ізраїлю* як один з найбільших глобальних вузлів геополітичних суперечностей упродовж другої половини ХХ – початку ХХ ст., який спричинив воєнні конфлікти й великі людські втрати.

6. Ускладнення геополітичних взаємин у період постмодерну поєднується з суттєвими трансформуваннями в расовій, релігійній та етнічній структурі світу, які помітно змінили його культурне обличчя, і зумовлені нерівномірністю відтворення населення за різними історико-географічними регіонами та наростанням хвиль зовнішніх міграцій. Узгодження інтересів державних структур і різних етнонаціональних та релігійно-конфесійних груп, попередження конфліктів можливе за умови вдосконалення міжнародного права щодо регулювання культурно-політичних взаємин. У геоетнополітичному аспекті, з огляду на практичну складність реалізації права націй на самовизначення, доцільно окреслити право етнонаціональних спільнот стати суб'єктами територіально-політичних відносин, яке може бути реалізоване як у створенні суверенних держав, так й у формі різних типів етнонаціональних автономій чи національної державності. В питаннях зрівноваження та внормування релігійно-політичних відносин в ісламських державах особливо важливим є досвід модернізації та ефективного соціально-економічного розвитку тих держав, де переважає ісламське населення. Необхідною є також активна роль авторитетних поміркованих ісламських інтелектуалів, спроможних розробити різні цілісні моделі взаємин у відношенні: політична сфера

– релігії – конфесії, враховуючи позитивні приклади європейської модернізації та уникаючи тих постмодерних морально-культурних підходів, які в принципі не можуть бути сприйняті в ісламському суспільстві.

7. Економіка сьогодні – це головна складова сукупного геополітичного потенціалу держав, один з основних «полігонів» геополітичної взаємодії в сучасному світі, а її рушійна сила – можливості одержання політичних переваг у процесі економічного розвитку. В територіальній структурі сучасної світової економіки чітко виділяються сформовані центри та прилеглі до них ареали високого, середнього та низького рівня економічного розвитку, однак зміни в поширенні економічних центрів світу різного рівня розвитку є доволі динамічні, а спроби зберегти таку структуру міжнародного регіонально-економічного розвитку безперспективні. Об'єктивні геоекономічні тенденції й аргументи фахівців у галузі геоекономіки засвідчують необхідність збереження, а у певних аспектах і посилення економічних функцій національних держав, зміцнення цілісності та розумної самодостатності національних економік як базової ланки міжнародних економічних відносин. Геополітична необхідність зміцнення економік національних держав полягає також і у виконанні ними важливих соціальних і безпекових функцій, зокрема, щодо вирішення питань зайнятості, оборони, протидії різним стихійним лихам, підтримки окремих соціальних груп (пенсіонерів, інвалідів та ін.).

8. Загострення геополітичних взаємин у сучасному світі зумовлене й конкуренцією за контроль над природними ресурсами, а однією з її основних причин є територіальна невідповідність центрів розміщення та споживання природних ресурсів, що актуалізує також геополітичні аспекти транспортування. Глобальна природно-ресурсна проблематика тісно поєднується з демогеографічною та екологічною, оскільки високі темпи зростання кількості населення світу потребують прискореної динаміки виробництва та соціально-продовольчого забезпечення. Реальна потреба стабілізації кількості населення світу може бути вирішена не через обмеження економічного зростання, а навпаки, – в ході стимулювання соціально-економічного розвитку (індустріалізації, урбанізації), який може привести до демографічного переходу від розширеного до звуженого відтворення населення. Тому для цих держав, а також країн з перехідною економікою, не є прийнятною так звана концепція

«сталого розвитку» (*Sustainable development*), яка вимагає підтримувати виробництво на незначному рівні. Для України також на сьогодні найважливішими є не природно-ресурсні обмеження в економічному розвитку, а навпаки – вихід на дуже високі темпи економічної динаміки. Водночас у контексті оптимізації природокористування важливим є зменшення обсягів виробництва та споживання в розвинутих державах.

9. Одним з основних вузлів геополітичних суперечностей впродовж всього ХХ ст. була ситуація навколо України, яка навіть без державного статусу, але за наявності державницької ідеї, все ж виступала суб'єктом впливу на розвиток політичної ситуації, а також була об'єктом різних тодішніх політичних відношень. Упродовж першого десятиліття незалежності держава Україна, маючи певні досягнення щодо міжнародного визнання та розбудови державних інституцій, так і не спромоглася використати стартові переваги для нарощування свого економічного потенціалу та підвищення добробуту громадян, але зуміла зберегти територіально-політичну цілісність. Суттєві негативні наслідки в територіально-політичному розвитку України впродовж 90-х років ХХ ст. були зумовлені вибором особливо невдалої моделі соціально-економічної переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки, що перетворилось у безпрецедентне розкрадання державного майна, руйнування промислового виробництва, занепад сільського господарства та інших галузей, поглиблення економічної залежності від Росії та міжнародних банків і фондів. Системної внутрішньої геополітики щодо зміцнення цілісності України державні структури фактично не проводили. Не було обґрунтовано стратегії розвитку держави, її основних ідеологічних засад як національної держави європейського типу. Тому після того, як Росія на початку ХХІ ст. розпочала реалізацію проекту відновлення колишньої імперії, почавши здійснювати шалений геополітичний тиск в інформаційній, культурній, політичній та економічній сферах, керівництво України виявилось неготовим до системної протидії імперським загрозам.

10. Російська окупація Кримського півострова та запровадження проросійських терористичних режимів на частині Донецької та Луганської областей у 2014 році порушили територіально-політичну цілісність України. В сучасних геополітичних реаліях реінтеграція окупованих територій до складу України можлива за умови: 1) по-

літичної консолідації українського суспільства на засадах суверенного національно-державного розвитку; 2) створення ефективного й справедливого з соціально-економічного погляду суспільства; 3) посилення міжнародному тиску зі збереженням санкцій; 4) докорінної зміни політичного режиму в Росії.

11. Одним з підступних напрямів підривної гібридної війни проти самостійної України з боку різних зовнішніх середовищ, насамперед Росії, стало конструювання на її території різних геополітичних проектів на основі так званих «спільнот-симулякрів», нав'язування нової політичної сутності ідентичностям минулого чи різним етнографічним та релігійним групам, а також цілеспрямована пропаганда антиукраїнських версій історії. Негативні геополітичні наслідки мало нав'язування російськими політтехнологами бачення структури українського етнокультурного середовища не в розрізі етнонаціональних спільнот і груп, а крізь призму поділу країни на україномовне і російськомовне населення. Чинником етнічного й політичного сепаратизму впродовж усього періоду української незалежності було політичне русинство – штучно сконструйований проект, реалізація якого може спричинити різнобічні геополітичні небезпеки, але держава має всі засоби вирішити цю проблему за умови активних і кваліфікованих дій. У геополітиці національної пам'яті необхідними є насамперед пізнання, відбір і усвідомлення таких регіонально-історичних особливостей та цінностей, які, відзначаючись історичною об'єктивністю, мали б водночас загальнонаціональне значення, були оптимістичними, відображали б втягнутість усіх регіонів України в єдиний загальноукраїнський історичний процес.

12. За шість років протидії російській агресії Україна зберегла суверенітет, але через об'єктивні труднощі не змогла відновити територіально-політичну цілісність. Основу регіонально-політичної проблематики держави і сьогодні становить значне поширення радянської та російської політичних ідентичностей, брак всезагальної підтримки незалежного державно-політичного розвитку України за наявності історично зумовлених міжрегіональних бар'єрів. З позицій національної безпеки тривожним виглядає звуження електорального впливу тих політичних сил, які загалом стоять на твердих державницьких патріотичних позиціях. Геополітично загрожує Україні і глибока демографічна криза через різке зниження людського потенціалу, у тому числі кадрового й мобілізаційного.

На фоні загального економічного спаду найбільшу тривогу спричиняє деіндустріалізація країни, що посилює трудову еміграцію українців на заробітки за кордон. В інтересах збалансування територіально-політичного розвитку важливим також є посилення економічної ролі регіонів історичного ядра України, які на сьогодні через об'єктивні й суб'єктивні передумови суттєво відстають у промисловому розвитку.

Геополітичні завдання України не можна зводити лише до збереження свого суверенітету, відновлення територіально-політичної цілісності, а розглядати можливості зростання її конструктивної ролі як на рівні міжнародних макрорайонів, так й у світі загалом. З огляду на особливе географічне становище, історію й досвід, Україна може виконувати геополітичну місію політичної організації Балто-Чорноморського регіону, стабілізації та геополітичного зрівноваження не лише Центрально-Східної Європи, а й усього європейського субконтиненту.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. К.: Критика, 2001. 272 с.
2. *Барановський М. О.* Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2009. 396 с.
3. *Барановський М. О.* Економічна та соціальна географія України: реальний сектор економіки. Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2018. 376 с.
4. *Белей Л.* *Русинський сепаратизм*. Націєтворення in vitro. К.: Темпора, 2017. 392 с.
5. *Бенуа А.* Против либерализма: к четвертой политической теории. М.: Амфора, 2009. 480 с.
6. *Білорус О.* Економічна система глобалізму. Монографія. К.: КНЕУ, 2003. 378 с.
7. *Бжезінський З.* Велика шахівниця. Американське панування та його геостратегічні імперативи. Львів; Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2000. 236 с.
8. *Брайчевський Ю. С.* Проблеми регіональної поляризації суспільно-політичного розвитку України у зарубіжній літературі / Ю. С. Брайчевський // *Географія та туризм*, 2012. Вип. 22. – С. 234–241.
9. *Ватрас В. А.* Загальновизнані принципи і норми міжнародного права як джерела публічного та приватного права // *Приватне право і підприємництво*, 2016. Вип. 15. С. 162–166.
10. *Вишневецька І. Г.* Форми і функції стратегії стримування та залучення Китаю у зовнішній політиці США // *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* : збірник наукових праць, 2014. № 1 (21). С. 7–11.
11. *Віднянський С.* Всенародні збори угорських русинів 1919 // *Енциклопедія історії України: у 10 т.; Інститут історії України НАН України.* К.: Наук. думка, 2003. Т. 1. 688 с.
12. *Віднянський С.В., Мартинов А. Ю.* Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. К.: Генеза, 2006. 240 с.

13. *Вісьтак О. І.* Регіональна держава: поняття і підходи до трактування // Теоретичні та практичні проблеми суспільної географії. Львів, 2006. С. 229–234.

14. *Волович О.* Балто-Чорноморський Союз: перспективи реалізації // Аналітичний центр «Борисфен Інтел»: електронний ресурс. Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/article/volodich-balto/>

15. *Гвоздь В.* Новий багатополлярний світ і Україна // БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики. 2019. №1. С. 4–10.

16. *Гвоздь В.* Пандемія та криза як фактори геополітики: електронний ресурс. Режим доступу: <https://bintel.org.ua/analytics/geopolitics/povernennya-dvopolyarnogo-svitu/>

17. *Гвоздь В. І.* Україна і світ: геополітичні підсумки 2019 року // БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики, 2019. № 4. С. 4 – 37.

18. *Глушко Т. П.* Перспективи економічного націоналізму в умовах глобальної цифрової революції // Наук. часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Сер. 7 : Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : зб. наук. праць. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 38(51). С. 211–220.

19. *Горбатенко В.* Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття // Політичний менеджмент, 2005. №1. С. 4–11.

20. *Гудзеляк І. І.* Географія населення. Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 126 с.

21. *Гумилев Л.* Этногенез и биосфера Земли. М. : Гидрометеориздат, 1990. 526 с.

22. *Гелнер Е.* Нації та націоналізм; *Націоналізм*: К.: Таксон, 2003. 300 с.

23. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа. СПб: Товар-во «Общественная польза», 1871. 574 с.

24. *Дашкевич Я.* Етнічні псевдоменшини України // Етнічні меншини Східної і Центральної Європи. К., 1994. С. 72 – 75.

25. *Держалюк М., Віднянський С., Коваль В., Сергійчук В., Мартинов А.* Україна в зарубіжних доктринах і стратегіях ХХ ст. // Політична думка, 1996. № 1. С. 65–89.

26. *Дністрянський М.* Геополітика великих держав: порівняльний аналіз інтересів, векторів та конкретних результатів // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр., 2013. Вип. 42. С. 112–121.

27. *Дністрянський М. С.* Геополітичний тиск Росії та українські перспективи // Універсум, 2010. № 11–12. С. 4–7.

28. *Дністрянський М. С.* Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології: : критичний аналіз методології. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 114 с.

29. *Дністрянський М. С.* Геополітичні суперечності епохи постмодерну і місце України // БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики, 2019. №2. С. 31–45.

30. *Дністрянський М. С.* Демографічна криза в Україні як проблема національної безпеки: які причини і можливості виходу // БІНТЕЛ. Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень, 2017. №3. С. 16–21.

31. *Дністрянський М.* Закони геополітики: історичні міфологеми, ідеологічні установки чи реальні глобальні тренди? // Наук. вісник Східноєвропейського нац. ун-ту імені Лесі Українки. Сер.: Геогр. науки, 2013. № 16. С. 163–168.

32. *Дністрянський М. С.* Зарубіжне українство: драматична доля, соціально-демографічні параметри та геополітичний потенціал // БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики, 2018. №3. С. 17–38.

33. *Дністрянський М. С.* Етнонаціональний чинник у геополітичних процесах: глобальні виміри і неадекватні інтерпретації // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. міжн. відн. 2002. Вип. 7. С. 20–27.

34. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Монографія. Львів: Літопис; Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 490 с.

35. *Дністрянський М. С.* Політична географія України. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 348 с.

36. *Дністрянський М. С.* Політичне русинство як геополітична проблема України // БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики, 2019. № 1. С.16–21.

37. *Дністрянський М. С.* Територіально-політична ситуація в південних і східних макрорайонах України в контексті проблем національної безпеки // Соціально-географічні виклики в Східно-Центральній Європі на початку ХХ ст. і пошуки адекватних відповідей. Зб. матер. міжн. наук. конф. Берегове, 2016. С. 307–315.

38. *Дністрянський М.* Територіально-політичний розвиток незалежної України: задавлені проблеми та нові виклики // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр., 2016. Вип. 50. С. 154–165.

39. *Дністрянський М. С.* Чи відповідає українським умовам і потребам концепція сталого розвитку? Електронний ресурс. Режим доступу: <https://westnews.info/news/CHi-vidpovidaye-ukrayinskim-umovam-i-potrebam-konceptiya-stalogo-rozvitku.html>

40. *Дністрянський М. С.* Чи можливо узгодити установки геополітичної свідомості та глобальні геополітичні тренди // БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики, 2019. № 4. С. 37–43.

41. *Єлезаров О.* Особливість правового режиму морських просторів Арктики // Підприємництво, господарство і право, 2016. № 11. С. 212–215.

42. *Загребельний І.* Міжмор'я: майже втрачений шанс. К.: ФОП Халіков, 2019. 418 с.

43. *Зан М.* Русинський рух в сучасній Румунії: ідентифікація, структура, рефлексії // Народна творчість та етнологія, 2011. № 2. С. 74–86.

44. *Заячук М. Д.* Геопросторова організація фермерського укладу України: монографія. Чернівці: Букрек, 2015. 519 с.

45. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) // Відп. ред. С. В. Віднянський. К.: Генеза, 2004. 616 с.

46. *Зубик А. І.* Українська діаспора. Суспільно-географічне дослідження. Львів: Простір-М., 2019. 440 с.

47. *Зіллер Ж.* Політико-адміністративні системи країн ЄС. К.: Основи, 1996. 420 с.

48. *Кабардин, М. С.* Ялтинско-Потсдамская система международных отношений: создание, развитие и прекращение ее действия // Молодой ученый, 2014. № 11 (70). С. 305–307.

49. *Книш М.* Суспільна географія країн, що розвиваються: проблеми теорії, методології та методики. Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 276 с.

50. *Колосов В.* Критическая геополитика. Основы концепции и опыт ее применения в России // Политическая наука. 2011. № 4. С. 31–52.

51. *Костащук І. І.* Релігійний простір України: суспільно-географічне дослідження. Чернівці: Технодрук, 2018. 616 с.

52. *Курілло В. Є, Семусева Д. І.* Політичний вектор ісламу // Наукові праці : наук.-метод. журнал. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. Т. 248. Вип. 236. Політологія. С. 22–26.

53. *Кучабський О. Г.* Посткомуністична трансформація України: геополітичні виклики // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. С. 381–389.

54. *Лажнік В. Й.* Геодемографічні й етнополітичні процеси в країнах регіону (Центрально-Східна Європа). Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 416 с.
55. *Липа Ю.* Чорноморська доктрина // Всеукраїнська трилогія: у 2 т. К.: МАУП, 2007. Т. 2. 391 с.
56. *Липа Ю.* Призначення України. Нью-Йорк: Українська книгарня «Говерля», 1953. 307 с.
57. *Лозинський Р. М.* Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 502 с.
58. *Мадісон В. В., Шахов В. А.* Сучасна українська геополітика. К.: Либідь, 2003. 176 с.
59. *Маккіндер Х.* Географическая ось истории // Поліс, 1995. №4. С. 162–169.
60. *Масляк П. О.* Перманентна революція в Україні: геополітика і геостратегія // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. С. 293–303.
61. *Мишанич О.* Політичне *русинство*: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму. К.: Відродження, 1992. 55 с.
62. *Моргацький В., Дністрянський М.* Геостратегічні інтереси України в регіоні Західні Балкани в контексті нових геополітичних реалій // Наук. записки ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. № 1. С. 51–64.
63. *Муазі Д.* Геополітика емоцій. Як культури страху, приниження та надії змінюють світ. К.: Брайт Стар Паблішинг, 2018. 184 с.
64. *Нагорний С.* Політична думка мусульманського суспільства та її вплив на політичну систему в країнах Арабського Сходу // Іслам у його проблемах і трансформаціях, К., 2010. С. 156–164.
65. Національний склад населення та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.К.: Державний комітет статистики України, 2003. 245 с.
66. Національний склад населення та його мовні ознаки. Статистичний бюлетень. Ужгород: Головне управління статистики Закарпатської області, 2003. 86 с.
67. *Офіцинський Р. А.* Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності. Ужгород: Гражда, 2005. 468 с.

68. *Панасенко Т.* Етнос та ландшафт: аспекти взаємодії / Ландшафти і сучасність: зб. наук. праць. Київ; Вінниця, 2000. С. 173–175.

69. *Погорільська І. І.* Сучасні геополітичні дослідження: вплив традицій і тиск перспективи // Актуальні проблеми міжнародних відносин, 2014. Вип. 120. С. 37 – 43.

70. Політична географія та геополітика // Б. П. Яценко, В. І. Стафійчук, Ю. С. Брайчевський та ін. К.: Либідь, 2007. 255 с.

71. *Рамоне І.* Геополітика хаоса. М.: ТЕИС, 2001. 128 с.

72. *Римаренко С.* Самовизначення: автономія чи сепаратизм? // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи. Компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. К., 1994. С. 83–89.

73. *Ровенчак І. І.* Географія культури: проблеми теорії, методології та практики дослідження. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 240 с.

74. *Рудницький С.* До основ українського націоналізму. Відень; Прага, 1923. 129 с.

75. *Рудницький С.* Українська справа зі становища політичної географії. Берлін: Укр. Слово, 1923. 282 с.

76. *Савицький П. Н.* Континент Євразія. М.: Аграф, 1997. 464 с.

77. *Склярська О.* Політико-географічні процеси в Закарпатській і Чернівецькій областях. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. 228 с.

78. *Сливка Р. Р.* Структурна вразливість регіону як передумова виникнення територіально-політичних конфліктів // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. С. 326–331.

79. *Слінецька Ю. М.* Від Європи держав – до Європи регіонів: трансформація ідеї державного суверенітету // Грани, 2015. №12 (1). С. 69–73.

80. *Смаль В.* Трансформація господарства постіндустріальних країн: наукові засади суспільно-географічного дослідження. К.: Київ. нац. ун-тет ім. Тараса Шевченка, 2011. 350 с.

81. *Сміт Е.* Національна ідентичність. К.: Основи, 1994. 223 с.

82. *Сонько С., Кисельов Ю.* Розвиток Балтійсько-Середземноморської геополітичної стратегії стратегії як продовження ідей Степана Рудницького // Історія української географії. Тернопіль, 2017. № 34. С. 98–102.

83. Статистичний щорічник України за 2018 рік. К.: Державна служба статистики України, 2019. 481 с.

84. *Стафійчук В. І., Барабаш Ю. О.* Транснаціональні корпорації як нові геостратегічні суб'єкти // Український географічний журнал. 2003. №2. С. 21–29.

85. *Стафійчук В. І.* Політична географія світу. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2016. 306 с.

86. *Степаненко А. В.* Основні закони геополітики в умовах глобалізації світового простору // Часопис соціально-економічної географії, 2015. Вип. 18. С. 33–40.

87. Стойкерс Р. Теоретическая панорама геополитики // Элементы, 2000. № 1. С. 10–15.

88. *Страус Айра.* Униполярность. Концентрическая структура нового мирового порядка и позиция России // Полис, 1997. № 2. С. 27–44.

89. *Тиводар М. П.* Етнологія. Львів: Світ, 2004. 624 с.

90. *Тиводар М.* Політичне русинство – пережиток геополітичних інтересів першої половини ХХ ст. // Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку. К., 2013. С. 63–73.

91. *Тойнбі А.* Дослідження історії: у 2 т. К.: Основи, 1995.

92. *Трохимчук С. В., Федунь О. В.* Політична географія світу. К.: Знання, 2007. 422 с

93. Українські жертви Волині 1938–1944 рр. у картах і таблицях. Володимир-Волинський район / Упор. О. Голько, О. Тучак, Н. Халак. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; ТЗОВ Інститут геоінформаційних систем. Львів, 2014. 96 с.

94. *Федун «Полтава» П.* Концепція самостійної України. Львів, 2008. 720 с.

95. *Фрадинський О. А.* Національна система політичної економії Фрідріха Ліста // Вісник Хмельницького національного ун-ту, 2016. С. 231–234.

96. *Хаас Р.* Розхитаний світ. Зовнішня політика Америки і криза старого ладу. К.: Основи, 2019 . 376 с.

97. *Халак Н.* Картографування статистики загиблих українців на Волині 1938–1944 років // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість, 2015. Вип. 8. С. 277–281.

98. Хмелько В. Є. Динаміка підтримки населенням суверенітету України у перших десятиліттях її державної незалежності (1991–2014 роки) // Наук. записки НаУКМА. Соціол. науки, 2014. Т. 161. С. 3–10.

99. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 189 с.

100. Цимбурский В. Россия – Земля за Великим Лимитрофом. Цивилизация и ее геополитика. М.: УРСС, 1999. 141 с.

101. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. Львів; Мюнхен: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 223 с.

102. Шаблій О. І. Геополітичні виклики України // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. С. 303–317.

103. Шевчук Д. М. Постмодерні виміри політичної філософії // Філософія, педагогіка, суспільство: зб. наук. праць Рівнен. держ. гуманітарного ун-ту. 2001. Вип. 1. С. 24–29.

104. Шпенглер О. Закат Европы. М.: Мысль, 1993. 632 с.

105. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. К.: Основи, 1998. 480 с.

106. Ярмоленко М. І. Політичне русинство в конструюванні штучної ідентичності Закарпаття // Гілея: науковий вісник, 2015. Вип. 93. С. 348–353

107. Яценко Б. П., Бабарицька В. К. Країнознавство: основи теорії. К.: Либідь, 2009. 312 с.

108. Яценко Б. П. Мегатренди світового господарства // Український географічний журнал. 1998. № 4. С. 3–8.

109. Brzezinski Z. The Choice: Global Domination or Global Leadership / Brzezinski Z. – Basic Books, 2004. 256 p

110. Dennis L. Meadows (1977). Alternatives to growth-I: a search for sustainable futures: papers adapted. 309 p.

111. Dnistrianskyu M, Skliarska O. Ukrainian Ethnic and Political Identity: Regional Divergences in the Consolidation of Ukrainian Society in the Context of External Geopolitical Influences // Territories and Identities in Central, Eastren and Southeastern Europe (Edited by V. Mihaylov), Instytut Geopolityki, Czestochowa, 2014, P. 189–207.

112. Fukuyama F. Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy. London, 2015. 608 p.

113. *Fukuyama F.* The End of History and the Last Man. New York The free press. 1992. 418 p.
114. *Huntington S.* The Clash of Civilizations . Remaking the World Order . N.-Y.: Simon and Schuster, 1996. 367 p.
115. *Hartshorne R.* Political geography // American geography. Syracuse, 1954. pp. 169–188.
116. *Kaplan R. D.* The Geography of Chinese Power // Foreign Affairs. 2010/Vol. 89. pp. 21–41.
117. *Karacsony D., Kocsis K., Koval K., Molnar J., Poti L.* East-West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was Huntington right? // Hungarian Geographical Bulletin. 2014. Vol. 63 (2). P. 99–134.
118. *Mihaylov V.* Territorial Consciousness as an Identity Component of National and Ethnic Communities // Territories and Identities in Central, Eastren and Southeastern Europe (Edited by V. Mihaylov), Instytut Geopolityki, Częstochowa, 2014. P. 97–121.
119. *Owens M. T.* In Defense of Classical Geopolitics / Naval War College Review. Vol. 52, n 4. URL: <http://www.nwc.navy.mil/press/review/1999/autumn/art3-a99.htm>.
120. *Ó Tuathail, G., Agnew, J.,* 1992, ‘Geopolitics and Discourse: Practical Geopolitical Reasoning in American Foreign Policy’, *Political Geography*, 11 (2), pp. 190–204.
121. *Reinert Steinfeldt Erik.* How Rich Countries Got Rich ... and Why Poor Countries Stay Poor (2007), London: Constable. 365 p.
122. *Slyvka R.* Dynamics of territorial and political conflicts in the world // Часопис соціально-економічної географії, 2016. № 21 (2), 26–40.
123. Territories and Identities in Central, Eastren and Southeastern Europe (Edited by V. Mihaylov), Instytut Geopolityki, Częstochowa, 2014. 364 p.

Наукове видання

ДНІСТРЯНСЬКИЙ Мирослав Степанович

**ЗАГОСТРЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМИН
У ПЕРІОД ПОСТМОДЕРНУ
ТА СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ**

Монографія

Редактор *Л. М. Макітринська*

Комп'ютерне верстання *Н. М. Лобач*

Обкладинка *В. О. Рогана*

Формат 70x100/16.
Умовн. друк. арк. 12,4. Тираж 300 прим. Зам.
Видавець та виготовлювач:
Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.